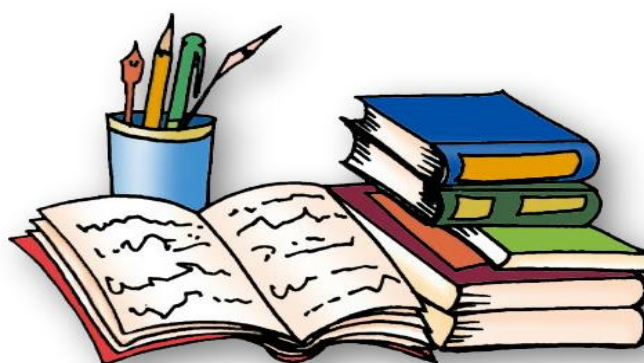

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ, ФАЛСАФА”
КАФЕДРАСИ**

социология фанидан

Маъруза матни

НАМАНГАН -2013

1-МАВЗУ:СОЦИОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА. (2 СОАТ)

Режа:

- 1.Социология предмети ва объекти.О.Конт позитив социология асосчиси.
- 2.Социологиянинг мақсад ва вазифалари.
- 3.Социологиянинг ривожланиш тарихи.
- 4.Социология фанининг асосий йўналишлари ва ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни.

Социологиянинг предмети ва объекти.Социология (лотинча *societas* – жамият ва юнонча *Logos* – таълимот) – сўзларидан келиб чиққан бўлиб, жамият ҳақидаги фан маъносини англатади. Яхлит тизим сифатидаги жамият ва алоҳида институтлар, ижтимоий гуруҳлар, жамият тузилмалари ва уларда юз берадиган ижтимоий жараёнларни ўрганувчи фан.Социология инсон ҳаётининг ижтимоий жихатлари ўрганади. Агар инсон ҳаётини том маънода ижтимоий ходиса еканлигини еътиборга олсак,социология кишилик жамиятининг барча ижтимоий масаларини ўрганувчи фан сифатида намоён бўлади.

Унинг тушунишича социология жамиятга тааллуқли бўлган ҳамма нарсаларни ўз ичига олган жамиятшунослик билан бир қаторда турган.

Социология – инсониятнинг бир неча йиллик тарихий тараққиёт давомида яратилган маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир.

XVIII асрда кишилик жамияти, унинг қонуниятларини ўрганувчи мураккаблашувчи ва илмий билимларнинг табақаланиши социологиянинг фалсафадан ажралиб, мустақил фанга айланишини муқаррар қилиб қўйди. XIX асргача социология фалсафанинг таркибий бир қисми бўлиб келди.

XIX аср бошларидан эса ўзига хос илмий методларга эга бўлиб, фалсафадан ажралиб чиқиш имконига эга бўла бошлади.

Социал системани тараққиёти ва фаолият кўрсатиш қонуниятлари ҳақидаги мустақил фан сифатида XIX аср 30-йилларида илмий муомалага «Социология» атамаси, сўзи киритилгандан сўнг шаклланди. Жамият ҳақидаги «позитив фан» (ҳақиқий фан) яратишга уриниш XIX аср ўрталарида юзага келди.

Социологиянинг асосчиси француз мутафаккири О. Конт социологияни жамият ҳақидаги тажрибага асосланган фан деб ҳисоблайди. Э. Дюркгейм социологиянинг предметини социал далиллар ҳақидаги фан деб атайди.

Марксизмда социология предмети ижтимоий тизим сифатида жамиятда ва унинг тузилмавий элементларини ташкил этган шахслар, ижтимоий бирликлар, ижтимоий институтларни илмий асосда ўрганиш ҳисобланади.

Хозирги бизнинг адабиётларда социологияга қуйидагича таъриф берилган: Социология - яхлит ижтимоий тузум сифатида жамият ҳақидаги ва унинг айрим таркибий элементлари (шахслар, ижтимоий бирликлар, институтлар) орқали бу тузумнинг амал қилиши ва ривожланиши тўғрисида фандир. Социология объекти жамият ҳисоблансада, социология предметининг дастлабки босқичи сифатида жамият тушунчасини ажратиб кўрсатиш етарли эмас.

Социологиянинг илмий мақомини асослашнинг моҳияти унинг

объекти ва предмети ўртасидаги фарқдан келиб чиқади.

Объектни билиш – тадқиқот объекти нимага йўналтирилганлигини, объектив воқелик сифатида унга нима қарама-қарши турганлигини англатади.

Ҳар қандай воқелик, жараён ёки объектив воқеъликнинг муносабати турли фанларнинг (физика, химия, биология, психология, иктисодиёт, социология ва хоказолар) объекти бўлиши мумкин.

Предмет объект каби объектив воқеликнинг бир қисми ёки унинг элементлари йиғиндиси бўлиб, умумий ёки ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир фан ўз навбатида предмети нуктаи назаридан фарқ қилади.

Ижтимоий хусусиятларга эга бўлган кишилараро алоқалар, ўзаро боғлиқликлар мажмуаси - социология фанининг объекти вазифасини ўтайди.

Объект ва предмет ҳамма вақт бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади. Чунки, объект моҳиятни тўғри тушуниш, илмий тадқиқот йўналишини холис белгилай олиш имконини беради.

Демак, социологиянинг объекти жамиятнинг бошқарувчи тафаккур қонуниятлари, рационал воситаларидир.

Социология жамият ҳақидаги умумий фан бўлибгина қолмай, балки махсус соҳалараро фан ҳамдир. У бошқа фанлар ўрганмайдиган ўз объектига эга. Унинг ўзига хос соҳаси социал реаллик бўлиб, у инсон ва жамият муносабатининг ижтимоий-маданий муайянлигидир. Шу боисдан ҳам жамиятдаги ижтимоий алоқалар, ижтимоий ҳамкорликлар, ижтимоий муносабатлар ва уларнинг ўзаро ташкил этилиш усуллари социологиянинг объекти бўлади. Инсонларнинг ўзаро алоқаларга, ҳамкорлик муносабатларига киришишлари орқалигина муайян ижтимоий хусусиятларни намоён этиш имкониятларига эга бўладилар.

Социология ижтимоий муҳитни тадқиқ этганда умуммиллий тушунча ва категориялардан келиб чиқади. Хусусан, объектив ва субъектив, эркинлик ва зарурият, борлик ва онг каби фалсафий категориялардан фойдаланиб социологик объект моҳиятни талқин этади.

Социология социал объектни социал субъектлар орқали(шахс, гуруҳ, жамият, социал соҳалар, муносабатлар, одамларнинг социал фаолияти ва тафаккур тарзи) таҳлил қилади.

Социология турли социал соҳаларни тадқиқ этиш асосида уларнинг ўзига хос ижтимоий ривожланиш тенденцияларини аниқлайди. Муайян социал гуруҳлар таҳлили ва таснифи орқали у жамият ва инсон тўғрисидаги умумий қарашлар, қонунлар ва тенденцияларни яратади, ривожланиш қонуниятларини очиқ беради.

Социология ўз объекти доирасида социал ҳаётнинг турли, алоҳида томонлари билан ҳам шуғулланади ва бунинг натижасида фанда интеграл соҳалар вужудга келади. Жумладан, ҳуқуқ социологияси, сиёсат социологияси, иктисодиёт социологияси, индустриал социологиялар. Социология бу соҳаларда ўз объекти инсон ва унинг сиёсий, иктисодий ва бошқа соҳалардаги ўрни ва ривожланиши, ҳаёт тарзи ва фикрлаш услуби каби масалаларни ҳал қилади. Социология ўзининг махсус объекти асосида

якка шахс фаолияти конкрет намоён бўлишини эмпирик даражада ўрганишни ҳам ўз ичига олади.

О.Конт фикрича, объект ва предмет қарама-қаршиликлардан иборат. Социология ижтимоий ҳаёт жараёнларини 3 боскичда ўрганади:

1. Аник- эмпирик
2. Хусусий (махсус)
3. Умумий.

Шунга мувофиқ равишда социология эмпирик, махсус ва умум-социологик тадқиқот жараёнларини ўз ичига олади.

Социал деган тушунча, социал алоқалар, ҳамда муносабатлар ва уларни ташкил этиш усуллари, социология билиш объектининг ўзига хослигини очиб берса, социал қонуниятлар эса социология фани предметини аниқлаш учун бошлангич нуқта ҳисобланади.

Социологиянинг предмети:

Агар фаннинг объекти унинг нимани ўрганиш керак деган саволга жавоб берса, предмет эса ўша объектнинг қайси жихатларини ўрганади? деган саволга жавоб беради.

Социология – инсонларнинг социал жамоалар ва социал жараёнларда тутган ўрни, улар ўртасидаги муносабатларни ўрганадиган фандир.

Социология – айни вақтда жамият ва шахснинг иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, маънавий ҳаётдаги фаолияти ва ижтимоий мазмунини ўрганадиган фан ҳамдир.

Социология – жамият тузилишини, унинг элементлари ва уларнинг яшаш шароитларини ва шу тузумда содир бўлаётган ижтимоий жараёнларни урганадиган фандир.

Социология – шахсга ижтимоий ҳаёт қонуниятлари орқали ижтимоий муҳитга кўникма хосил қилишга (адаптация) кўмаклашадиган, шулар билан бир қаторда инсонлар жамиятини ривожлантиришда социал ташкилотларнинг инсонларга мос, энг қулай вариантини топишда ва уни амалга оширишдаги жисмоний, эмоционал-психологик ва маънавий имкониятларини ишга солади.

Социологиянинг вазифаси жамият тараккиётини таъминлайдиган энг қулай вариантларини, ижтимоий-маданий моделларини топишдан иборатдир. Булар жамият ва инсоннинг ўз-ўзини такомиллаштиришга қаратилган қонуниятлардир.

Социологиянинг вазифаси мураккаб социал дунёни ташкил этувчи ўзаро бирикувчи ва ҳаракат қилувчи тузилма ва механизмлар моҳиятини аниқлашдан ҳамда уларнинг ривожланиш тенденцияларини белгилашдан иборатдир.

Бугунги кунда социология предметининг мазмун доирасидан:

1. Фалсафий герменевтика – янгича тус берилаётган натурализмдан фойдаланиб, уларни янгича талқин қилиш (тенденцияси) ҳамда,
2. Гуманистик оқимни ривожлантириш тенденцияси тобора залварроқ мавқе касб эта бошлади.

О.Конт позитив социология асосчиси. О.Конт социология фанини фан

сифатида ривожлантиришга катта хизмат қилган жамиятшунос олимдир. Уни бежиз социологиянинг “ота”си ҳисоблашмайди. О.Конт туфайли социология жамият ҳақидаги мустақил фан сифатида ривожланди. 1830-1842 йилларда ўзининг машхур 6 томлик “Позитив фалсафа руҳи” китобини чоп эттиради. Унда фанлар класификацияси, позитив фалсафа ва социология принципларини ишлаб чиқди. 1842 йилда инсон муаммосини ўрганади ва 1848-йил “Позитив жамият” назариясини ишлаб чиқди. Умрининг охириги йилларида янги “диний” таълимот-позитивизм. Яъни социал фанлар асосида инсониятни ахлоқий бирлашишини, жамиятни қайта қуришни асос тутувчи ғоя билан шуғулланди. Фанни метафизика ва теологиядан ажратиш Конт методининг асосий ғояси эди. У позитив сўзига бир неча маънода қапради. Энг муҳими бўлмағур хомхаёллик, ишончсизлик, ноаниқликкаби салбий ходисаларга танқидий фикрини баён этди. О.Конт жамият ҳақидаги позитив фанни дастлаб социал физика, кейинроқ эса социология деб атади. Социология жамият ходисаларини фундаментал қонунларини ўрганувчи ҳамда “социал физика”дан фарқли ўлароқ назарий фан эканини тадқиқ этди. Конт социологияни инсон ақл заковати ва психикаси қандай қилиб ижтимоий ҳаёт таъсири остида такомиллашиб бориши мумкинлигини тушунтирувчи ягона фандир деб билди. Конт нуқтаи назарига кўра, социология позитив моҳиятга эга фандир. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усули ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлил қилишни ифодалайди.

О. Конт томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа руҳи» асарининг учинчи томи нашр этилганлиги натижасида биринчи маротаба у жамиятни илмий асосда ўрганиш сифатида социология атамасини кўллади ва бу социологиянинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди.

Кейинчалик социология ижтимоий муносабатларни назарий анализ қилишни социал фактларни эмпирик тадқиқ қилиш билан кўшиб олиб боровчи мустақил фанга айланди. О.Конт социологияни 2 қисмга ажратади: а) социал статистика ва б) социал динамика. Социал статистикада ижтимоий тизимларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин кабилар тадқиқ этилади. Социал динамикада эса О.Конт ижтимоий тараққиётни назарда тутиб, жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожига инсоният тараққиётининг ҳал қилувчи омили, деб қарайди. Бу тамойил ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. О.Конт: «Ҳар қандай билим тафаккур маҳсулидир ва у инсоният манфаатларига хизмат қилиши керак, акс ҳолда бу билимлардан ғаразли мақсадларда фойдаланилса, жамиятга катта зарар келтирилади», деган эди.

Социологиянинг вазифалари. Шундай қилиб, социология тарихий аниқ ижтимоий тизимлар амал қилишининг социал умумий қонун ва қонуниятлари ҳақидаги, ушбу қонун ва қонуниятларнинг шахслар, ижтимоий гуруҳлар, бирликлар, синфлар, халқлар фаолиятида намоён бўлиши ва таъсир кўрсатиш дастаги ҳақидаги фандир.

Социология учун социал деган тушунча асосий ҳисобланади. «Социал» тушунчаси биринчи марта Карл Маркс томонидан фойдаланилган. Улар одамларнинг бир-бирига бўлган муносабати, ҳаёт тарзи шароитлари ва

далиллари ва инсоннинг жамиятда тутган роли ва ҳолатини таҳлил этганларида «Социал» муносабатлар тушунчасини қўллаган.

Социал у ёки бу хусусиятнинг ва социал муносабатларнинг ўзига хос йиғиндисидир. Ҳар қандай социал муносабатлар тизими (иктисодий, сиёсий ва бошқа) одамларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатига тааллуқли. Социал деган тушунчанинг ўзига хослигини характерловчи қўйидаги асосий жихатларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, бу хусусият турли гуруҳ, индивидлар учун тааллуқли ва улар томонидан социал муносабатларнинг у ёки бу хусусиятини интеграциялаш натижаси ҳисобланади.

Иккинчидан, ҳозирги социал муносабатлар (иктисодий, сиёсий ва бошқа) билан боғланган индивидларнинг ва уларнинг гуруҳлари ўртасидаги турли муносабатларнинг мазмуни ва характерини англатади.

Учинчидан, социал жихат турли индивид ва гуруҳ индивидларининг бир-бирига, жамиятдаги тутган ўрнига, ижтимоий ҳаёт воқелик ва жараёнларига муносабатида намоён бўлади.

Тўртинчидан, индивидлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсирнинг намоён бўлиши биргаликдаги фаолият натижаси демакдир.

Социология ижтимоий ҳаётни у ёки бу формада ва соҳада ўрганар экан, у аввало социал воқелик ҳақидаги билимларни шакллантириш, социал ривожланиш жараёнларини тасвирлаш, тушунтириш, социологиянинг асосий методологиясини ва социологик тадқиқот методларини ишлаб чиқиш каби илмий муаммоларни ҳал этади.

Социологиянинг жамият ҳаёти билан хилма-хил алоқаси, унинг ижтимоий бурчи биринчи навбатда у бажараётган функциялар билан аниқланади. Ҳар қандай фанлар каби социологиянинг энг асосий функцияларидан бири назария ва амалиётнинг бирлигидир.

Социологик тадқиқотларнинг кўпчилик қисми амалий муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган. Социологиянинг амалий йўналтирилганлиги шунда намоён бўлади-ки, у ижтимоий жараёнларнинг ривожланиш майллари ҳақидаги илмий асосланган маълумотни ишлаб чиқишга қодир. Мана шунда социологиянинг олдидан айтиб бериш функцияси намоён бўлади.

Жамият ҳаётида социологик тадқиқотлардан ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини ривожлантиришни режалаштиришда фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Социал режалаштириш ижтимоий тизим қандай бўлишидан қатъий назар ҳамма мамлакатларда ривожланган.

Социология мафкуравий функцияни ҳам бажаради.

У биринчидан, табиий-тарихий жараёнларни англаш, жамият таракқиётининг яқин орадаги мақсадларини ва истикболларини ишлаб чиқишга қаратилган.

Иккинчидан, илмий ва мафкуравий мунозарани бошқа қарашлар тизими орқали олиб бориш.

Учинчидан, аҳоли ўртасида илмий ва миллий мафкурани тарқатиш. Тўртинчидан, малакали мутахассисларни тайёрлаш, улар томонидан илмий мафкурани хар томонлама ўзлаштириш. Социология одамлар ўртасида

муносабатларни шакллантиришга, уйғун хиссиётларни ижтимоий муносабатларга хизмат қилдириб яхшилашга ҳам ёрдам бериши мумкин.

Шу туфайли социология инсонпарварлик функциясини ҳам бажаради.

Социологиянинг методлари:

Социология фанининг мураккаб вазифаларини назарий ҳал этишга хизмат қиладиган ўзига хос методлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни қуйидагича таснифлаш мумкин.

1. қиёслаш ва таққослаш методи.
2. Назарий метод (фикрлаш, абстрактликдан конкретлик сари ўтиш).
3. Индуктив ва дедуктив метод.
4. Изохлаш методи.
5. Прогнозлаш методи (ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олиш).
6. Интеграция, умумлаштириш методи.

Социологиянинг конкрет тадқиқотлар ўтказишда қўлланадиган эмпирик - амалий методлари ҳам бор. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Эксперимент методи.
2. Кузатиш методи.
3. Хужжатлар асосида ўрганиш методи.
4. Сўров методи.
5. Эмпирик-социологик метод (сўров, анкета, математик модель).
6. Математик метод.
7. Статистик умумлаштириш методи.
8. Умуммантисий метод (анализ, синтез, абстрактлаш, умумийли ва хоказо).

Социология фанида қуйидаги методологик масалаларига ҳам жиддий эътибор берилади:

Функционал методология (жамиятдаги ходисаларнинг ахамиятини аниқлашга интилади).

Феноменологик методология (жамият аъзоларининг мавқеи).

Таснифлаш методологияси (бу қўлланишига кўра классификация, гурухлаш, таққослаш, турлаш, системалаштириш киради). Шунингдек социология фани муайян ижтимоий муносабатларни тадқиқ этиш асносида умумий, махсус ҳамда эмпирик методология тамойилларига ҳам таяниб иш тутлади.

Социология объектини турлича тушуниш натижасида методологиянинг 3 асосий тури шаклланган:

Тушунтирувчи (умумий қонуниятларнинг, объект хислатини белгилайди, алоқа, муносабат ўрнатишни назарда тутлади).

Таърифловчи (яъни, тавсифлаш, классификациялаш, гурухлаш, таққослаш, турлаш, системалаштириш).

Тушунувчи (яъни, инсон фаолиятини ўрганишда табиий ҳамда ижтимоий фанлар қонуниятларидан уйғунлаштириб фойдаланишни тақозо этувчи) методология.

Қонун деганда, одатда, аниқ вазиятда умумий, зарурий ва такрорланишга хос бўлган жиддий алоқа ёки муносабатлар тушунилади.

Социал қонуният - социал воқелик ва жараёнларнинг жиддий зарурий

алоқасини акс эттиради.

Социал қонунлар муносабатларни акс эттиради. Бу халқлар, миллатлар, синфлар, социал - касбкорлик гуруҳлари, шаҳар ва қишлоқ, шунингдек жамият ва оила, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Социал қонунларга асосланган ҳолда одамлар, ўз ҳаётий фаолиятлари учун зарурий бўлган шароит таъсири остида уни қўллайдилар.

Табиат қонунлари каби социал қонунлар воқеаларнинг табиий ҳаракати давомида пайдо бўлади. Улар кўпчилик индивидларнинг ижтимоий вазиятда ва объектив алоқаларда мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиши натижаси ҳисобланади, яъни одамлар яшайдилар, моддий ва маънавий неъматларни яратишда қатнашадилар. Махсулотни айирбошлайдилар, тақсимлайдилар ва истеъмол қиладилар, болаларни дунёга келтирадилар ва тарбиялайдилар, уларнинг иродаси ва онги билан боғлиқ бўлмаган ҳолда қонуний воқеалар занжири юзага келади.

Социал қонун ва қонуниятларни тадқиқ этиш, демак социал соҳа турли элементлари ўртасидаги зарурий алоқаларни ўрнатишдир.

Умумий қонунлар ҳамма ижтимоий тизимларда амал қиладди. (Масалан, қиймат қонуни ва товар пул муносабатлари). Ўзига хос қонунларнинг амал қилиши битта ёки бир нечта социал тизимлар билан чекланган (масалан, битта жамият туридан иккинчисига ўтиш).

Социал қонунлар умумийлик даражаси нуқтаи назаридан фарқ қиладди. Социал соҳани яхлит ҳолда ривожлантиришни характерловчи қонунлар мавжуд. Бу қонунлар социал соҳанинг алоҳида бўлақларини ривожланишини белгилайди (синфлар, гуруҳлар, миллатлар). Социал қонунларнинг бешта категориясини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Биринчи, ўзгармас характерни касб этувчи, ёки унга боғлиқ бўлган қонунлар. Бу қонунга биноан “А” воқелик мавжуд бўлса у ҳолда албатта “Б” воқелик ҳам бўлиши шарт.

Иккинчи, ривожланиш тенденциясини акс эттирувчи қонунлар. Унда ижтимоий объектнинг тузилиши динамикаси бир турдаги ўзаро муносабатлардан иккинчисига ўтиши билан боғлиқ.

Учинчи, социал воқелик ўртасидаги функцияга оид боғланганликни қарор топтирувчи қонунлар. Бу қонунлар у ёки бу ижтимоий тизимни барқарор ҳолатда сақлаб туришликни таъминлайди.

Тўртинчи, социал воқелик ўртасидаги сабабий боғланишни акс эттирувчи қонунлар. Масалан, социал интеграциянинг энг муҳим ва зарурий шарти бу ижтимоий ва шахсий манфаатларни оқилона бирга қўшиб олиб бориш ҳисобланади.

Бешинчи, социал воқелик ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш мумкинлигини англатувчи қонунлар. Социал қонунлар одамлар аниқ фаолияти давомида рўёбга чиқарилади.

Социологиянинг ривожланиш тарихи.

Социологияни фан сифатида тасаввур этиш учун энг аввало, унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган

таълимотлар, қарашлар эрамиздан аввалги IV асрдаёк юнон, хитой файласуфлари асарларида ёритилган.

1. **Сукрот** (эр.ав 470–399) - хақида Афлотунинг «Сукротни алқаб» асари бор, уни фақат шу асар орқали билиш мумкин. Сабаби, Сукрот ёзган асарлари бизга етиб келмаган ва у омма орасида ижтимоий фикрлари билан донғи кетган, обрў топган. Сукрот «Хусндорлар ўз хуснларига доғ туширмаслик учун, хунуклар эса ўз хунуклигини ақл-заковатини тарбиялаш билан безамок учун тез-тез кузгуга қараб турсинлар», дейди. У хотинига «Биз яшамок учун еймиз, бойлар эса овқат емоқ учун яшайдилар» дейди. Сукротнинг ижтимоий қарашларини яна куйидаги мисралардан билса бўлади; “Хар қандай ёмонликнинг илдизи нодонликда», «Хақиқатни ўзингдан изла». «Хақиқатга бахс орқали эришиш мумкин».

2. **Афлотун** (эр.ав 427–347) - фалсафий қарашлари «Базм», «Теэтет», «Федон» номли диалогларида, сиёсий қарашлар эса «Давлат», «қонунлар» номли асарларида баён этилган. Афлотун фикрича оламда «ғоялар дунёси» бирламча бўлиб, моддий дунё эса унинг махсули, соясидир¹. «ғоялар дунёси» замон ва маконга боғлиқ, бўлмай, мангу харакатсиз ва ўзгармасдир, хақиқий дунёдир. «ғоялар дунёси»да энг олий ғоя – яхшилик ва бахт ғояси – худодир. Бошқа ғояларнинг хаммаси у билан боғлиқ.

3. **Арасту** (эр.ав. 384–322)нинг «Метафизика» (ёки «Биринчи фалсафа»), «Физика», «Жон тўғрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Сиёсат тўғрисида», «Риторика», «Этика» каби асарлари билан социологик анъаналари ривожига катта хисса қўшди. Унинг таълимотича, жамиятнинг кул ва кул эгаларига бўлиниши, кулдорларнинг хукмронлиги ва кулларнинг куллиги табиий ҳолатдир. Ахлоқий фазилатлар фақат эркин кишиларга, кул эгаларига хосдир. У халкни 2 йул билан бошқариш мумкин дейди: қурқув уруғини сочиб бошқариш; меҳр-мухаббат қозониб бошқариш мумкин.

4. **Будда** (буддизм) - жахон динларидан бири бўлиб, асосан Хиндистон, Непал, Бирма, Япопияда кенг тарқалгаи. Эр.ав 6-асрда Шимолий Хиндистонда ривожланган. Будда таълимотида социологик ғояларга кўра, инсон ҳаёти – ёвузлик ва азоб-уқубатдан иборат, азоб-уқубат чекишнинг сабаблари эса истак ва эхтиросдир, ана шулардан кутилимоқ керак. Будда таклиф килган «кутилиш» йули диндор киши учун «тақводорликка интилиш» ва «яхшилик билан ҳаёт кечириш»га бориб тақалади.

5. **Заратўштра (Зардушт)** – Милод. ав 6-асрдан то милонинг 3-асригача бўлган дуалистик дунёқараш марказида зардуштийлик ётади. Зардуштлик фақат дин бўлиб қолмай, балки ўша даврнинг хукмрон мафкураси, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий қарашлари ифодаси эди. Зардуштийликнинг назарий асоси «Авесто» адабий ёдгорлигидир. «Авесто»да қадимги кишиларнинг табиат ва уни билиш йўллари хақидаги тасаввурлари умумий тарзда ифода этилган. «Авесто»да афсонавий тасаввурлар билан бирга кишиларнинг ҳаётий тажрибалари хам ўз ифодасини топган. Китобда инсон ва жамият, ижтимоий муносабатлар

хақида кизиқарли маълумотлар берилган. «Авесто»да инсон, меҳнат дехкончилик каби эзгу қарашлар улуғланади.

6. **Конфуцийлик** (551–479) - миллодан ав. V-III асрларда вужудга келган. У қадимги Хитойдаги ижтимоий-фалсафий фикр ривожига катта хисса қўшган. Бу таълимот Хитой, Бобил, Миср мамлакатларида кенг тарқалган. Конфуцийнинг фалсафий ва социологик қарашларида ахлокий масалалар марказий ўринда туради. «Хамма одамлар уз бир-бирларидан фарқланадилар», янгини билиш учун - эскини ўрганиш керак», «мулоҳазасиз таълимот фойдасиздир, таълимотсиз мулоҳоза бўлмади» - деган фикрлар шулар жумласидандир.

1. **Мухаммад ибн Мусо Хоразмий** (783-850) - Марказий Осиёнинг жаҳонга машхур олимларидан бири. У Хоразмда комусий олим сифатида дунёга маълум бўлди. Купрок Боғдодда яшаган, Халифа Маъмун раҳномалигида Шарқнинг фанлар академияси Байтул-хикма» («Донишмандлар уйи»)да ишлади. У бу ерда жуда кўплаб математик, астрономик кузатишлар олиб борди. Хоразмий илмлар калитлари» асарида илмларни 2 қисмга: а) анъанавий араб илмлари ва 2) ажам (араб бўлмаган) илмларга ажратган. М.Хоразмий алгебра фанининг асосчидир «Алгебра» сўзининг ўзи унинг томонидан кашф этилган, бу тенгламаларни ечиш методи «алжабр» билан боғлиқдир.

2. **Абу Наср Форобий** (873–950). У ўзининг кўплаб ижтимоий фикрлари билан социологик билимлар ривожига катта хисса қўшди. Унинг «Фозил шаҳар аҳолиси қарашлари хақида китоб», «Сиёсат ал-Мадания» каби асарларида олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар хақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. У ўзи яшаган даврнинг ижтимоий тизимини, унинг зиддиятлари ва бу зиддиятларнинг келиб чиқишидаги муаммоларни назарий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Форобий социологияга доир қуйидаги ўғитларни ёзиб қолдирган:

1) Турли масалалар хусусида фикр юритиш, уларнинг таркиби, фарқи, эҳтимолли ва мутлоқ мулоҳазаларни тиник, пухта таҳлил этиш.

2) Кескин ва мутлақ (яъни эътирозга ўрин қолдирмайдиган) мулоҳаза хусусида фикр юритиш.

3) Бир-бирига қарама-қарши бўлган ва бўлмаган фарқли мулоҳазалар хусусида фикрлаш, уларнинг қандай ҳолатларда қарама-қарши кучга айланиб қолишини ўрганиш.

4) Бир-бирига қарама-қарши бўлган фикрлар, мулоҳазаларнинг қандай кўринишларга эга эканлигини қайд этиш.

5) Хақиқий мезон асосида ҳар бир мулоҳазанинг тўғри ёки нотўғри эканлигини текшириб кўриш ва уларнинг қандай аҳволдалигини ўйлаб кўриш.

6) Ўзгарувчан, ўзгармас ва ўзгарувчи мулоҳазаларнинг ўзгариш маъно ва сабабларини билиб олиш.

7) Маълум бўлган умумий фикрдан келиб чиқмайдиган мулоҳаза кўринишлари хусусида фикрга эга бўлиш.

8) Фикр-қарашлар таърифи, уларнинг нималар асосида туриши, таркиб

топганлигини, эҳтимолли ва мутлақ фикр-қарашлар ҳақида илмий тасаввурларга эга бўлиш лозим.

Социологиянинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни. Ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида социология алоҳида ўринни эгаллайди. Бу бир нечта ҳолатлар билан белгиланади:

- 1) У жамият ҳақидаги, унинг ҳодисалари ва жараёнлари ҳақидаги фан ҳисобланади;
- 2) ўз ичига умумий социологик назарияларни ёки ҳамма гуманитар ва ижтимоий фанларнинг назария ва методологияси ҳисобланган жамият назариясини олади;
- 3) У жамият ва инсон ҳаётий фаолиятининг турли томонларини ўргатувчи ижтимоий гуманитар ва социал соҳани ўз ичига олади. Яъни, социология - ҳаётнинг у ёки бу соҳасини тадқиқ этувчи қонуниятларни олади;
- 4) Инсон ва унинг фаолияти, техник ва услубий жиҳатдан ишлаб чиқилган социологик тадқиқотлар, гуманитар ва ижтимоий фанлар томонидан ўрганилади ва зарур ҳисобланади.

Фалсафа, иқтисодиёт, тарих, сиёсатшунослик, психология фанлари социологиянинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Социологиянинг фалсафа билан узвий алоқаси шунда кўринади-ки, умумсоциологик назариялар ва амалий социологик тадқиқотлар маълум методологик асосга таянадилар. Шундай асосни эса фалсафа фани яратади. Социология фалсафага нисбатан мустақилликни шунга асосланиб эълон қилади-ки, у ўз олдида ижтимоий муаммоларни воқеликни илмий, англаш усули асосида ҳал этиш вазифасини кўяди.

Социология статистика фани билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади. Бу икки фаннинг ўзаро алоқалари шу қадар яқинки, социологиянинг ривожланиши статистик ёндашувларсиз тасаввур қилиш қийин. Социология шунингдек, иқтисодий назария, бошқарув назарияси, тарих, педагогика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, социология ижтимоий бирликлар, ташкилотлар, жараёнлар ва муносабатларнинг юзага келиши, функционаллашуви ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан социологиянинг мазмуни ҳам янада бойиб, ривожланиб боради. Янги мазмундаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий қилиб бориши, социологиянинг ўрганиш объекти ўзгариб бориши билан унинг ўзи ҳам ривожланиб боради. Тадқиқот усуллари эса янада мукаммаллашади.

Социология миллий мафқурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутаяди. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

АТАМАЛАР.

БАШОРАТ (прогноз) - маълум бир далилларга асосланган ҳолда бирор-бир жараён ривожланиши йўналишларини олдиндан илмий тарзда кўра билиш.

ЖАМИЯТ –инсонларнинг барча ўзаро ҳаракатлари услублари ва бир-биридан ҳар томонлама боғлиқлиги ифодаланадиган бирлашмаларнинг йиғиндиси.

Таянч тушунчалар

Ижтимоий норма, роль, мавқе, социологиянинг бош мақсади, жамоатчилик фикри социологияси, социологиянинг асосий тармоқлари, бошқа фанлар билан алоқаси, умумсоциологик назариялар, махсус социологик назариялар, Ўзбекистонда социологиянинг объектлари.

Мавзу юзасидан назорат саволлари

1. Социология сўзининг маъноси.
2. Социологиянинг предмети.
3. Социологиянинг объекти ва тузилиши.
4. Социологиянинг методи ва методологияси.
5. Социологиянинг назарий йўналишлари.
6. Социология фанининг соҳавий тизими.
7. Социологиянинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни.
8. Социология фанининг умумий таснифи.
9. Социология фанининг ҳозирги замон тизими.
10. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида социологиянинг ўрни ва аҳамияти.

2-МАВЗУ: Социология структураси.

(2 соат)

Режа:

1. Фанда структура тушунчаси.
- 2.Фундаментал социология.
- 3.Назарий ва амалий социология.
- 4.Социологияда махсус ва тармоқ йўналишлар

Фанда структура тушунчаси. Структура бу фандаги асосий элементлар уларнинг жойлашиши муносабати ва тартибидир. Структура бевосита фаннинг ривожланиш даражаси ва унинг элементларига боғлиқдир. Фаннинг ривожланиб бориши даврида унинг элементлари бир тизимга тўпланиб, бу система орқали эса билимларни ташкил қилиш воситалиги тайинланади. Бунинг натижасида эса назарий, методологик, методик ва бошқа элементлар ўрганилаётган воқеликни (реалликни) яхлит кўринишда акс эттирадилар. Фан бир тизим сифатида, қачонки умумий асослар, категория ва тушунчаларни ишлаб чиқгандагина ва билишнинг ҳар ҳил даражалари ва шакллари орасида мантиқий боғланиш бўлсагина юзага келиши мумкин. Бу ҳолатда фаннинг турли ҳил ривожланиш йўналишлари билимнинг шаклланган тизими билан мувофиқлашади. Агарда социология ҳақида гапирадиган бўлсак, у ҳали структурани бирлашган илмий тизими сифатида шакллангани йўқ ёш ва ривожланаётган фан сифатида социология ҳар-ҳил илмий тизимларининг тўплами сифатида кўзга ташланяпти.

Социологиянинг структурасини ҳар ҳил таҳлил қилиш мумкин. Айниқса, бу структурани аниқлаш назарий социология, методология ва эмпирик тадқиқотни ажратиб олишлик билан кўпинча юзага келади.

Лекин бу социологиянинг компонентларини ажратиб олиш умумийроқ маънога эга, натижада эса фаннинг мураккаб ва ҳар ҳил кўринишга эга бўлган структурасининг мазмуни кашф этилмайди. Шунинг учун тўлароқ ва ҳар томондама ҳусусиятга эга бўлиш билангина социологияни структурасини кўрсатиб бериш лозим. Социология структурасида фундаментал ва амалий йўналишларни, назарий ва эмпирик тадқиқотларни, махсус ва тармоқ соҳаларни ажратиб кўрсатиш даркор. Улар бир-бирлари билан жуда мураккаб ўзаро диалектик алоқодорлар. Айрим ҳолларда бир-бирларига кўшилиб кетадилар, бошқа ҳолатларда эса бир-бирларининг инкор қиладилар. Тадқиқотимиз илмий, теран бўлишлиги учун социология структурасини бу элементларини алоҳида таҳлил қилиб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Фундаментал социология. Фундаментал социология бошқа элементлардан ўзининг ҳал қилаётган муаммоларининг даражаси ва аҳамияти билан фарқ қилади. Фундаментал социология моҳиятидан муаммолар, абстракциянинг (мавхумлик) олий даражаси билан

шуғулланиб, социал оламнинг тарақиёти ва борлига учун зарур булган умумий қонун ва қонуниятлари излаш билан фаолият кўрсатади. Фундаментал социология минглаб мактаблар ва йўналишларга эгадирки, улар социология фанининг асосини ижодий излаш билан банддир. Фаннинг асосини ижодий ишлашнинг учта асосий аспекти ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси, онтологик, яъни социал воқеликни моҳияти масалаларини янада аниқроқ айтадиган бўлсак социология объектини, унинг фаолият кўрсатиш шакллари таҳлил қилиб ўрганади. Маълумки, социал дунё мураккаб кўп қатламлик, динамик ва ўзгарувчанлик хусусиятига эгадир. Онтология борлик ҳақидаги таълимот сифатида фалсафада вужудга келади ва ушбу фаннинг бош мавзуси ҳисобланади. Социологияда эса онтология масалалари иккинчи жаҳон урушидан кейин, янада кенг куламда эса охириги ўн йилликда кўтарилди. Чунки бу вақтда «позитивистик» кризис деган жараён кенг қулоқ ёзган эди. Бу кризис жараёнининг асосий моҳияти шундан иборат эдики, сциенистикликка асосланган социология натижаларидан ранжиш, яъни традицион илмий методлар қутулган илмий натижалар бермай қўйди.

Нафақат билишниинг шакл ва методларини қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи пайдо бўлди ва яна социологиянинг объектини моҳияти, билишнинг даражалари ва мезонларини ҳам қайта ишлаш зарурияти туғилди. Онтологик муаммо масалаларини социологиядаги барча назарий юналиш вакиллари ўзларича ҳал қилишга ҳаракат қилганлар.

Айниқса, социологик муаммога экзистенциал ва феноменологик мактаблар чуқур эътибор билан қарайдилар. Лекин реалистик йўналиш вакиллари томонидан ҳам бу муаммога кенгроқ эътибор берадилар. Реализм—бу соғлом фикрли онгологиядир, деб таъкидлайди, ушбу йўналиш вакиллари билан бири Аутвейт. Социал реаллик инсонларнинг мустаҳкам ўзаро ҳаракати янгиланаётган структуранинг натижаси сифатида тушуниладиган синфлар, жараёнлар ва интерпретациядир.

Реалистик йўналиш реалликни ҳар ҳил даражаси, табақасини ажратиб таҳлил қилдики, булар шундай жабҳалардир реал, актуал ва эмпирикликдир. Бу интилишлар эса методологик муносабат сифатида жуда муҳимдир. Реалликиннинг ушбу жабҳалари орасидаги ўзаро борлиқлик уларнинг социал воқеликни шакллантиришдаги ўрни ва аҳамиятининг ташкил этилиши ушбу йўналишнинг беҳиёс хизматидир.

Фундаментал социология нафақат назарий асосларни ишлаб чиқиш билан шуғулланади, бинобарин билишнинг умумсоциологик фундаментал принципларини ҳам кенг маънода ишлаб чиқади. Социологик билишнинг моҳияти вазифалари, билимларнинг объективлиги, у ёки бу принцип ва ёндошишларни қўллаш ҳам фундаментал социология муаммолари мажмуасига тааллуқлидир.

Ҳар ҳил назариялар негизда «системалилик», «функционал ёндошиш», «сабабият», «тушунувчи» йўналиш деб аталадиган фундаментал принциплар ишлаб чиқилди. Социал реаллик моҳиятининг масалаларини йўқ қилиш билан биргаликда, тараққиёт қонунлари ва инсоннинг социал дунёдаги ўрни муаммолари эчимини топиш сабабли маълум бир социологик методлар шаклланади.

Социологиянинг ривожланиши даврида ўрганилаётган муаммолар, тадқиқот йўналишлари ўзгарди, лекин асосий, фундаментал ҳарактерга эга бўлган фан учун жуда муҳим аҳамиятга доир умумий принциплар: социологиянинг объекти ва предмети, социал реакклиқнинг моҳияти, унинг ривожланиш қонунлари, социал оламдаги инсоннинг аҳамияти ва ўрни, унинг онги ва тафаккури кабилар ўз аҳамиятини йўқотмади.

Фундаментал социологиянинг мақсади — бу социал оламнинг тўлиқ тасвирини яраташдир ва бу социал оламнинг тараққиёт манбаи ва шаклларини аниқлашдир. Илк бор фундаментал назариялар табиий фанлар тараққиётига таянган, айниқса биология ва физикага. Социология фанининг асосчилари худди шу фанларнинг экспериментал ва эмпирик негизга ўхшаган негиз асосида янги социал фанни яратишмоқчи бўлдилар. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги йўналишлар — позитивизм, натурализм ва психологизм социал ҳаётнинг доимий ҳаракатланувчи механизмини кашф этиш, социологияда эмпирик методни яратиш учун ўз куч-ғайратларини бирлаштирадилар.

Бунинг натижасида улар табиий фанларнинг тушунчаларини, умумилмий метод ва йўналишларини қўллайдилар. Аммо XX асрнинг бошларида социология табиий фанлар тизимидан ажралиб чиқа бошлайди.

Назарий ва амалий социология. Социал воқелиқнинг позитивистик руҳидаги кўриниши ўрнига структур-функционал, эмпирик кўринишлари юзага келди. Бу йўналишлар социологиянинг ўз асосини, мустақиллигини излашга катта таъсир кўрсатди. Аммо эмпиризм нафақат фундаментал назария аҳамиятини, балки назарияни ўзини ҳам буткул инкор қила бошлади. Бунинг натижасида эса социология ўзининг яхлитлигини йўқота бошлаб, ижтимоий ҳаётнинг ҳар ҳил йўналишларини алоҳида-алоҳида таҳлил қиладиган фанга айлана бошлади. Лекин XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб социология ўзининг умумназарий муаммоларига қайтишни бошлади, шунингдек методологик тадқиқотларнинг аҳамияти кўп оша бошлади. Бу жараёнлар эса социологларни философияга қайта мурожаат қилишга мажбур қилди. Бунинг натижасида эса экзистенциал, феноменологик йўналишлар пайдо бўлдилар. Улар эса социологиянинг асосини, янги метаназариясини яратишга ҳаракат қила бошладилар ҳозирда бу тенденция кучайяпти. Ш.Штомпканинг фикрича социологлар яна эски

бўлмаган топишмоқни: Жамият нима узи? — топиш билан оворалар.

80-йилларнинг «Катта назарияси»нинг янги тўлқинларининг эффе́кта сифатида фалсафа ва социологиянинг янги муносабатларн деб тушуниш мумкин. Нафақат социология фалсафанинг таъсири остидадир, балки фалсафанинг узи ҳам социологиянинг актив таъсири доирасидир.

Фундаментал социология ривожининг иккинчи муҳим тушунчаси бу социал жараёнларнинг марказий омили сифатида субъектга мурожаат қилиш билан белгиланади.

Шундай қилиб, фундаментал социология бу назариядир, у фаннинг структураси, мазмуни, категорияси ва методларини ўрганадиган умумсоциологик муаммони тадқиқ қилади. Шунинг учун фундаментал тадқиқотларнинг роли беқиёсдир, функциялари эса хилма-хилдир. Қуйидаги функцияларни ажратиб курсатиш мумкин: дунёқараш, методологик, интеграциялаштирувчи, эвристик ва ҳокозолар.

Дунёқараш функцияси бевосита борлиқ ва онг, инсонинг моҳияти каби долзарб муаммолари билан боғлиқдир. Чунки бу муаммолар социология фанининг предмети ва объект ядросини ташкил этади. Бу муаммоларни ҳал қилиш жараёнида социология философия билан жуда фаол узаро мулоқот ва диалектик алоқада булади ва социал олам ҳақида илмий тасаввур яратадилар. Умумсоциологик назария негизида социологнянинг умумий нетодологияси ишлаб чиқилади. Интеграциялаштирувчи функция фундаментал назарияни барча билимлар билан бошлайди. Фундаментал социологиянинг яхлит ёндошуви янги муаммоларни ҳал қилиш, нжтимоий ҳаётнинг ҳали яхши урганилмаган томонларини чуқур илмий тахлид қилишга ёрдам беради.

Социология фани тизимида амалий тадқиқотлар пайдо бўлди ва ривожланаяпти. Амалий социология тадқиқотлар фундаментал социологиядан ўзининг структураси, мазмуни ва мақсади билан фарқ қилади. Амалий социологиянинг хусусияти шундан иборатки, у орқали жамиятнинг ҳар бир соҳаси учун керакли бўлган назарий ва эмпирик тадқиқотларни натижаларини қўллаш услублари ва воситалари жорий этилади. Амалий социология XX аср бошларида ташкил топган эмпирик тадқиқотлар негизида шакланди ва ривожланди.

Эмпирик ва амалий тадқиқотларни тенглаштиришнинг яна бир сабаби шундаки, эмпирик тадқиқотлар социал амалиётга олиб чиқадиган восита ҳисобланган. Бинобарин бу масалага бундай ёндошиш унинг моҳиятини тўғри тушунишга ҳалақит беради. эмпирик тадқиқотлар жонли фаолиятни бевосита шакланди ўрганса ҳам, у ўзгартирувчанлик фаолият эмасдир. эмпирик тадқиқотларнинг вазифаси бу кузатиш, эксперимент, ҳужатларни ўрганиш ва сўров методлари орқали социал жараёнлар ҳақида фактлар ва эмпирик маълумотлар

йиғишдир. эмпирик тадқиқотлар натижаларидан ҳам амалий мақсадларда ҳам назарий билимлар ривожига учун фойдаланиш мумкин.

Амалий тадқиқотлар тизимида ҳам назарий, ҳам эмпирик билимлар мавжуд бўлиб, улар амалий тадқиқотларни ижтимоий ҳаётни турли соҳалари фаолиятини такомиллаштириш учун амалий тавсияномаларига айлантиради. Бошқарув системасини элементи сифатида амалий тадқиқотлар фаннинг ижтимоий функцияларини бажара бориб, унинг натижа ва ютуқларини амалий фаолиятга айлантиради, ўзининг амалий йўналишига қараб айрим ҳолларда амалий тадқиқотлар илмий тадқиқотлар билан қарама-қаршилик муносабатида бўлади.

Фойдалилик ва объективлик муносабатлари нисбати амалий социологиянинг энг муҳим методологик муамоларидан биридир. Илмий объективлик ўрганиладиган объектнинг хусусиятларига мослиги билан белгиланади. Айни вақтда фойдалилик билимлар кимнинг манфаатлари учунлигини назарда тутилиши билан белгиланади. Социологик тадқиқотлар умумий ижтимоий-маданий контекст билан чамбарчас боғлиқ бўлган социал фаолиятнинг бир тури ҳисобланади. Бунинг натижасида эса тадқиқот натижаларидан иқтисодий, сиёсий манфаатлар учун фойдаланади.

Илмийлик ва фойдалилик бир-бирлари билан зиддиятли муносабатларга киришмасликлари учун М. Вебернинг фикрича ҳақиқат учун интилиш керак, яъни бошқача қилиб айтадигак бўлсак илмий билимлардан тўғри фойдаланиш учун иқтисодий, социал-сиёсий ва маънавий тузилишларнинг маълум тизими мавжуд бўлиши зарур.

Шундай қилиб, амалий социология нафақат тайёр билимларни ишлатади, балки янги назарий ва методологик билимларни ҳам шакллантиради. Амалий социология илмий бўлимнинг амалий эффективлиги масалаларини ҳал қила туриб фундаментал тадқиқотларни ривожига стимул бериш учун янги муаммоларни ўртага қўяди. Амалий тадқиқотлар илмий фаолиятнинг алоҳида бир тури сифатида фақатгина назарий ва методологик муаммоларни ҳал қилмасдан процедура ва методик муаммоларни ҳам эчишга интилади.

Методология ва методиканинг муҳим муаммоларидан концептуализация, формализация ва операционализацияларнинг тутган ўринлари жуда актуалдир. Чунки бу муаммолар социал қурилиш ва социал инженерликнинг муаммоларини ҳал этишда илмий билишнинг реализация қилишнинг ўзига ҳослиги билан бевосита боғлиқдирлар.

Социал инженерлик амалий тадқиқотларнинг негизида шаклланган фаолиятининг маълум бир йўналиш сифатида шаклланди. Социал инженерлик—бу социал структурани (иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий) мақсадга йўналтирилган, тубдан ўзгартириш билан уни

оптимал ва эффе́ктов шаклга келтиришдир. Амалий социологиянинг социал инженерликдан ташқари яна социал технология қисми ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. У мақсадга эришишни таъминлайдиган методлар воситаларининг мажмуасидир. Амалий социология тараққиётини белгилаб берадиган бу омил ижтимоий-сиёсий ҳолатдир, чунки социал амалиётнинг муаммоларини белгилаб, ҳал қилиб бериш бу социал буюртмадир, ҳар ҳил конкрет-тарихий шароитларда ҳар турли хил муаммолар олдинги ўринга чиқиши мумкин. Илк бор ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шахснинг ижтимоийлашуви, оғишма хулқ-атвор, урбанизация ва жамиятни стабиллаштириш муаммоларини эчиш учун социал буюртмалар берилган.

Социологияда махсус ва тармоқ йўналишлар. Амалий тадқиқотлар тармоқ, йўналишларини шакллантиради. Бу йўналишларнинг орасида оғишли хулқ-атвор социологияси, шаҳар социологияси, индустриал социологиялар кўпроқ тараққий этган. Инсон ўлими муаммосини ўрганадиган—некросоциология, социалдиagnostикалар тармоқ йўналишлари орасида энг янгилари ҳисобланади.

Социологик тадқиқот ҳам назарий, ҳам эмпирик бўлиши мумкин. Уларни чегараланиши шартли равишдадир, чунки ҳар қандай фундаментал социология назарийдир, эмпирик тадқиқотлар эса назария билан жипслашган ўзаро алоқалик билан ўтказилади. Лекин хусусиятни ажратиш ва аниқлаш заруриятдир. Агарда ҳар қандай фундаментал социология назарий ҳисобланса, ҳар қандай назария фундаментал социология ҳисобланмайди. Фундаментал социология дисциплинар муаммоларга фаннинг пойдеворининг асосини ўрганишга йўналтирилган бўлиб, ўз навбатида назарий социологиянинг ўрганиш объекти сифатида ҳам умумий, ҳам хусусий жараёнлар, жамият ҳаётининг айрим соҳалари ва фаолиятининг бирор бир томони бўлиши мумкин. Назарий ва эмпирик социологик билимларни қабул қилиш ва жамиятни таҳлил қилиш даражаси билан бир-биридан фарқ қилади. «Назарийлаштиришни — деб айтади таниқли америкалик социолог Дж. Тернер,—шундай воситаларга тааллуқли деб ҳисоблаш мумкинки, у орқали фан деб аталадиган тафаккур фаолияти ўзининг учта асосий мақсадини амалга оширади: оламда, шакланаётган воқеаларни шундай классификациялаш (таснифлаш) ва ташкил қилишликни бунинг натижасида уларни истиқболда кўра билишлик; ўтган воқеаларни сабабларини тушунтириш ва келажакда бўладиган воқеаларни олдиндан кўра билиш; воқеаларни нима учун ва қандай бўлиб ўтишини «тушунишни интуитив равишда таклиф қилиш».

Назария—бу категория, тушунчалар, ҳолатлар ва принципларнинг концептуал бирлиги бўлиб, у ҳодисаларни хоссалари, муносабатлари ва қонуниятли алоқаларини очиб беради. Назарияларда марказий ўринни

тушунчалар эгаллайди. Уларда фаннинг тажриба ва ютуқлари тўпланади ва улар назариянинг мазмунини белгилайди. Назарияни яратиш воситаси бу мавҳумлаштиришликдир. Чунки у конкрет ҳолатлар ва ходисаларни ташкил қилишда чегаралардан сакраб ўтишга йўл беради.

Социологияда назарияни турли даражасини ажратиб кўрсатиш мумкин: умумсоциологик назариялар жамиятни яхлит қамраб оладиган муаммоларни ҳал қилади. Масалан, жамиятни ривожланиш даврлари ва структураси, уни фаолият қонунлари ва бошқалар.

Махсус назариялар социологиянинг объектини муҳим томонларини ўрганади. социал структура назарияси, ўзаро таъсир назарияси, институтлар назарияси ва ҳокозолар махсус соҳалар сифатида шаклландилар. Махсус назария ёки ўрта даража назарияси тушунчасини фанга Р. Мертон жорий этган.

Ўрта даража назарияси социал тизимларнинг уммий назариясини социал ҳатти-харакатнинг ташкил этилишининг умумийлигига махсус кузатилаётган турлари билан боғлаши керак. Бу назариялар мавҳум тушунчалардан фойдаланадилар, лекин улар кўпинча фактлар билан боғлиқдирлар ва битириш тадқиқотлар асосида шаклланадилар. Шунингдек, хусусий назарияларни ҳам ажратиб кўрсатиш мумкин ва улар социал жараёнлар куйидаги эмпирик маълумотлар билан кўпроқ боғланганлар. Бундай назариялар деб кўйидагиларни айтамыз: храмли феъл-атвор, референт гуруҳлар назарияси, кичик гуруҳлар назарияси ва бошқалар.

Бу назариялар инсон феъл-атворининг мустаҳкам механизмларини ҳар хил шароит ва ҳолатларда кўринишни аниқлашга ҳаракат қиладилар. Нафақат ахлоқли назариялар балки фаолиятнинг турли хил турлари назариялари: меҳнат муносабатлари, қадриятли мослашни шакллантириш, ташкил қилиш ва бошқариш.

Эмпирик тадқиқотлар социологиянинг муҳим компоненти ҳисобланади. Дастлабки эмпирик тадқиқотлар XVII асрдаёқ ўтказилган эди, лекин фақатгина XX асрнинг биринчи чорагидан АҚШда оммавий равишда ўрин олади.

Эмпирик тадқиқотлар тажрибали билишни англатади. Улар социал гуруҳлар, индивидлар, ташкилотлар, муаммоларни бевосита ўрганишни ўзининг асосий мақсади деб ҳисоблайдилар.

Эмпирик социологик тадқиқотларнинг объекти—бу ижтимоий ҳаётнинг микрожараёнлари, инсонларнинг ҳаракатлари, тафаккур тарзи, фикри ва муносабатларидир. эмпирик тадқиқотларларни социологик фаннинг муҳим бир бўлаги сифатида эмпиризм концепцияси билан солиштириш мумкин эмас, чунки эмпиризм концепция сифатида назарий социологик билимларни тўлиқ инкор этади. Эмпиризм хиссий

идрокни бевоситалигини фаннинг асоси деб ҳисоблайди.

Эмпирик тадқиқотларнинг вазифаси сезгилар майдонига билимларни олиб чиқиши эмас, аксинча бу билимларни ривожлантириш, эмпирик фактлар йиғиш, реал жараёнларни тадқиқот қилишлиги билан муаммоларни кўндаланг кўйиш ва ҳал қилишлиқдир. Эмпирик тадқиқотлар худди бошқа фанлар танлаётган каби билимнинг маълум бир воситаси, даври ва даражасидир. Эмпирик социологиянинг объекти микрожараёнлар булса, предмет сифатида такомилланишнинг турли муаммолари муносабатлар уйғунлашуви, фаолиятнинг сермахсуллиги, шахснинг социал хусусиятлари турли хил институт ва ташкилотлар намоён булишлари мумкин. Эмпирик социологиянинг объекти ва предметининг хусусияти махсус методология ва методни ишлаб чиқишни талаб қилади. Буни англаш эса бирдан юз бермади. Дастлаб эмпирик методни ишлаб чиқиш аниқроғи социал жабҳалар учун табиий фанларнинг методларини қайта ишлаб чиқиш ғояси етарлидир деган фикрлар вужудга келди ва бу қайта ишланган услублар билан эмпирик тадқиқотларни муваффақиятли ўтказиш мумкин деган ҳулоса пайдо бўлди. Аммо тез орада маълум бўлдики, эмпирик тадқиқотларни ўтказиш чоғида кўплаб методологик характерга эга бўлган муаммолар: социал фактнинг моҳияти, назарий билимнинг эмпирик маълумотлар билан ўзаро муносабатлари, сўров, кузатиш ва ўтказилаётган маълумотларни ташкил қилиш жараёнида субъектив омилнинг роли кабилар пайдо бўлди. Социологияда билимнинг субъектив аспекти масаласи методологик муаммоларнинг энг марказийларидан ҳисобланади. эмпирик социологиянинг тадқиқотида эмпирик методлар: сўров, кузатиш, ҳужжатларни ўрганish ва эксперимент усулларни шаклланиб жорий этилди. Бу методларнинг ҳар бирини хусусияти жараённинг томонларини худди шу метод билан таҳлил қилишлиқ билан белгиланади. Масалан, энг оммабоп метод — сўров методи асосан инсонларнинг субъектив дунёсини: қарашлари, муносабат билдиришлар, жуда тез ривожланишлиқ ва ўзгарувчанликларга йўналтирилгандир. Бундан ташқари, социолог томонидан олинган маълумотларга унинг муносабат билдириши, интерпретация (таҳлил қилишлиқ), тушуниши билан тус берилади. Шу туфайли эса эмпирик тадқиқотлар методологияси шундай принцип ва йўналишлар ишлаб чиқилиши керакки, у орқали эмпирик маълумотларининг объективлиги ва ҳаққонийлиги таъминлансин, социолог ва респондент ўзаро ҳаракатларининг мураккаб аспекти тўлиқ мажмуасини назарда тутадиган тадқиқот воситалари, мантилий масалалари ва даври муаммоларни ҳал қилсин.

Шундай қилиб, эмпирик социология бу билимнинг йирик бир соҳасидир-у ўзининг таркибида эмпирик методлар билан бир қаторда

методология, маълумотлар тамини ва эмпирик маълумотларни қайта ишлаш системасини ўзида мужассамлаштиради. Шу сабабли эмпирик тадқиқотлар одатда ҳар ҳил мутахассисликнинг тадқиқотчилари: психологлар, методологлар, математиклар жамоасининг ўзаро ҳамкорлиги остида ўтказилади.

Эмпирик тадқиқотлар асосан статистик маълумотларга таянган ҳолдаў. Ривожланган мамлакатларда информацион таъминот эмпирик тадқиқотнинг муҳим манбаси ҳисобланади.

Эмпирик тадқиқотларнинг ривожланиши учун асосий муаммо — бу техник воситалар таъминоти билан боғлиқдир, чунки тадқиқотлар натижалари ҳамда қайта ишланиши зарур. Шунингдек, сўров ва кузатиш учун ҳам маълум техник воситалар талаб қилинадики, шунинг учун эмпирик тадқиқотлар анчагина қиммат тадбир ҳисобланади.

Социологиянинг ривожланиш жараёнида секин-аста махсус ва тармоқ йўналишлар вужудга кела бошладилар.

Хўш, махсус ва тармоқ йўналишларнинг ўзи нима маънога эга?

Махсус деб институционал социологияни, шахс социологиясини гуруҳи жамият, социал ҳаракат ва социал муносабатлар социологиясини эътироф этамиз. Бундан ташқари яна шаклланиб бўлган деб тараққиёт социологияси, ўзаро ҳаракат, социал структура ва бошқаларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Институционал социология ўзаро ҳаракатнинг мустаҳкам шакллари тадқиқ қилади. Тараққиёт социологияси жамият тараққиётининг манбаси шакли, йўналишлари ва унинг таркибий қисмларини ўрганади. Социал ҳаракат назарияси эса инсонинг социал фаолиятини сабаблари, турлари ва аҳамиятини аниқлашга ҳаракат қилади.

Социологиядаги махсус йўналишлар социал реалликни социологиянинг объекти сифатида қабул қилишда назарий мушоҳада қилишлик ва бир объектнинг асосий элементларини аниқлаш асосида вужудга келади. Айрим назариялар социологиянинг асосчилар томонидан ишлаб чиқилган бўлсада, аммо тадқиқот йўналиши сифатида XX асрнинг биринчи ярмида, неопозитивизм негизида яратилади. Махсус йўналишлар социология фанининг юз йиллик тараққиёт йўлининг махсулидир. Юқорида қайд этилганидек, махсус йўналишлар неопозитивизм негизида шаклланди, лекин ўзининг келгуси ривожини бошқа назарий йўналишлар туфайли топди.

Нима учун буларни бир махсус йўналишлар деб атаيمиз, ваҳоланки социал институтлар, шахс ва гуруҳлар, социал муносабатлар ва жараёнлар бошқа фанлар томонидан ҳам ўрганиладикаки гап шундаки, социология ҳодисаларни яхлит ижтимоий структура элемент сифатида тадқиқ қилади, бинобарин худди шу вақтда бошқа ижтимоий фанлар институтларни, муносабатларни ва гуруҳларни ўзларининг предметдан

келиб чиқиб, ўз соҳалари доирасида ўрганадилар, масалан, сиёсатшунослик сиёсатида, психология севги-эмоционал соҳада, юридик фанлар ҳуқуқ соҳасида ва ҳокозо. Ушбу фанлардан ўлароқ социологиянинг вазифаси — бу социал муносабатлар, социал институтлар, социал ҳаракатларнинг умумий назариясини яратишдир. Ўз навбатида бу масалаларни ўрганиш учун социология бошқа фанларнинг тадқиқотларига ҳам таяниши керак. Жамият тараққиётига тааллуқли ушбу муаммоларни ечиш масаласи кўндаланг қўйилар экан, социология томонидан бошқа ижтимоий фанлар учун методологик аҳамиятга эга бўлган назария яратилади.

Ҳақиқатдан ҳам ижтимоий ҳодисаларнинг қайси бири ўрганилмаган, улар институционал, социал муносабатлар ва ҳаракатлар шакллари, шахс, гуруҳ характери ва тафаккур тарзи нуқтаи назаридан тадқиқ қилинади. Махсус йўналишлар фанининг марказий қисмини ташкил қилади, чунки у ўзини тадқиқотнинг бошқа барча йўналишлар: фундаментал, тармоғи эмпирик йўналишларни мужассамлаштирган бўлади.

Махсус йўналишлардан ташқари социологияда яна тармоқ йўналишлари қуйидагилар; шаҳар социологияси, саноат социологияси, оила социологияси, девиант ҳуқ-атвор социологияси, жамоатчилик фикри социологияни шаклланган. Кенг ривожланган ушбу йўналишлар ижтимоий ҳаётни маълум бир томонлари, ҳар хил тизимчалар, тафаккурнинг маълум бир элементини ўрганиш натижасида вужудга келдилар. энг ривожланган йўналишлар бу—девиант ҳуқ-атвор социологияси, индустриал социологияси, жамоатчилик фикри-социологияси. Бу йўналишлар ҳуқуқдирлар, чунки улар XIX аср охири, XX аср бошларида вужудга келди. Масалан, девиант ҳуқ-атвор социологиясининг асосчиси э. Дюркгейм ҳисобланади. Илк бор у девиант ҳуқ-атворнинг тури бўлмиш ўз-ўзини ўлдириш муаммосини таҳлил қилди, бунда ўз-ўзини ўлдиришни психологик паталогия эмас, балки социал ҳодиса деб эътироф этди. Лекин кўпгина тармоқ йўналишлар XX асрнинг биринчи чорагида, Америкада эмпирик тадқиқотлар негизида шакллана бошланди. Бу вақтда жамоатчилик фикри, саноат социологияларининг марказлари вужудга кела бошлади. Тармоқ йўналишлар эмпирик тадқиқотларнинг кенг қамровли амалиётининг негизида шакллана бошлади, лекин улар социологиянинг бошқа йўналишлари билан ҳам боғлиқд

Тармоқ социологияси амалий тадқиқотлар учун базис бўлиб хизмат қилади, чунки олинган маълумотлар асосида ташкилотларнинг, корхоналарнинг ва муассасаларнинг фаолияти такомиллашади. Тармоқ йўналишлари ижтимоий ҳаётининг турли томонларини тадқиқ қила бориб, хусусий ва махсус назарияларни ривожига ёрдам беради ва

шунингдек фундаментал социология ривожига ҳам таъсир кўрсатади. Тармоқ йўналишлари асосида айирбошлаш назарияси, референт гуруҳи назарияси, етакчилик (лидер) назарияси ва бошқа назариялар яратилди. Тармоқ йўналишлар ривожига фундаментал социология олдида жамиятнинг яхлит структурасида турли хил ижтимоий тизимчаларнинг роли ва ўрни ва уларни ўзаро ҳаракатлар турлари, тараққиёти асосларининг масалаларини кўяди.

Тармоқ социологиясининг мақсади айрим ижтимоий структуранинг: моддийлик, маънавийлик, меҳнатнинг сермахсуллиги назариясини яратиш, ишлаб чиқариш, оилавий муносабатлар ва бошқаларнинг фаолият кўрсатиш ва ривожланиш қонунларининг тўлиқ тасвирини яратишдан иборат. Тармоқ социологияси худди социологияга ўхшаб социал буюртма билан боғлиқдир, лекин жуда ҳам бевосита эмас.

Шунинг учун у нисбатан мустақамдир. Тармоқ социологиясининг тараққиёти жамиятнинг турли хил тизимчаларининг ривожига, уларнинг тарихий шароитларининг турли даврларидаги аҳамиятининг кучайиши, янги структураларнинг пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқдир.

АТАМАЛАР.

АНКЕТА (фр. enquete) ўз мазмун ва шаклига кўра тартибланган саволлар ва мулоҳазалар баён қилинган сўров варақаси.

АНКЕТА СЎРОВИ - социологик тадқиқотларда қўлланиладиган сўровларнинг асосий хилидан бири.

ИНДИКАТОР (лот. indicator - кўрсаткич) - объектнинг ўрганса ва ўлчаса бўладиган хусусияти.

ИННОВАЦИЯ - ижтимоий амалиётда сезиларли ўзгаришлар туғдирадиган турли хил янгиликлар яратиш ва тадбиқ этиш.

МАДАНИЯТ (лот. *cultura* - қайта ишлаш) - инсон жамияти яратган ва жамият ривожининг маълум даражасини ифодаловчи моддий ва маънавий маҳсулотлар, қадриятлар мажмуи

МАКРОСОЦИОЛОГИЯ (юнон. makros - узун, катта социология) - катта ижтимоий гуруҳлар ва тизимларни (масалан, жамият, цивилизация ва ҳ.к.) жараёнларни ҳаракатларни ва ходисаларни, шунингдек гуруҳларни ўрганишга қаратилган тадқиқот йўналиши.

МИКРОСОЦИОЛОГИЯ (юнон. micros - кичкина ва социология) - социологияда нисбатан катта бўлмаган ижтимоий тизимлардаги ижтимоий ходисалар ва жараёнларни таҳлил қилишга қаратилган, алоҳида олинган ходисаларнинг микродаражадаги жараёнлар билан алоқасини эмпирик тасвирлаш билан чегараланадиган йўналиш.

Мавзу юзасидан назорат саволлари

1. Фанда структура тушунчаси ва унинг аҳамияти.
2. Социология структураси элементларининг ривожланиш динамикаси.
3. Фундаментал(асосий) социология.
4. Социология тарихида универсал назариялар.
5. Социологияда махсус ва тармоқ йўналишлар.
6. Макросоциология ва микросоциология.

3- Жамият яхлит тизим сифатида.

1. Жамият ва ижтимоийлик тушунчаси.
2. Жамият ва давлат социологияси.
3. Замонавий жамият турлари.

I. Жамият ва ижтимоийлик тушунчаси. Жамиятнинг ижтимоий тузилиши бу ижтимоий тизимлар ва уларнинг элементлари ўртасидаги ижтимоий алоқалар турини ташкил қилади. Ижтимоий муносабатлар мафкурасини ифодалайди ҳамда турли ижтимоий гуруҳлар, меҳнат тақсимооти, ижтимоий институтлар характерини акс эттиради.

Жамият, унинг тизимлари ўзига хос таркибий тузилишга эга бўлиб, уларнинг асосий компоненти инсон ҳисобланади. Кишилар ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларида – иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий, оила турмушда фаолият кўрсатадилар. Уларнинг асосида эса ижтимоий таркиблар тузилади. Ижтимоий тизимларнинг мураккаблиги, таркибидаги элементларнинг сони кўплиги билан эмас, балки, асосан, бу элементлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар характери билан белгиланади.

Ҳар қандай ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти билан боғлиқ муайян ижтимоий бирлик сифатида уюшган кишиларнинг катта-катта гуруҳлари: (синфлар, миллатлар, миллий-этник, ижтимоий-демографик; нисбатан кичик тизимлар: ўқув-тарбиявий, оила-турмуш ва бошқа гуруҳлар; ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, иттифоқлар) – жамиятнинг ижтимоий таркибини ташкил қилади. Улар тарихий ривожланиш босқичларида турли ижтимоий асосларда шаклланадилар. Яшаш шароитига, ривожланиш хусусиятларига, ижтимоий эҳтиёжга, манфаатларга ва муайян мақсадга эга бўлади. Ижтимоий тизимлар занжирида турли ўзига хос ҳалқага эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи, фаолият шакли ва усуллари билан қадриятлар тизими, норма, ғоялари, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан фарқ қиладилар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет – тарихий давр кесимида олиб қараш талаб қилинади. Чунки, турли тарихий даврлар ижтимоий таркиби ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини социологик жиҳатдан ўрганишда уни уч маънода: энг умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қараш зарур.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб – жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади.

Иккинчи махсус кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий-тарихий бирлик мажмуаси ва улар ўртасидаги алоқа, муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ва бошқа шу каби кишилар гуруҳларини ўз ичига олади.

Тор, хусусий маънодаги ижтимоий таркиб тушунчасига меҳнат жамоалари, худудий бирлик, нисбатан тез ўзгарувчан гуруҳлар киради.

«Социологиянинг умуназарий муаммолари» асарида америкалик социолог Т.Парсонс жамият таркибий тузилишининг функционал моделини ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, ҳар қандай ижтимоий тизим қуйидаги тўртта

таркибий иерархик даражадан иборат:

1. «Бирламчи» ёки «техник» даража ижтимоий тизим элементларининг бевосита алоқадорлигини ифодалайди.

2. Бошқарув ёки «менеджериял» даража, бирламчи даражадаги ижтимоий тизимлар элементларининг ўзаро алоқадорлигини тартибга солиб туради. Бу даража ташқи таркибий алоқалар бўғинлари билан муносабатлар ўртасида воситачилик ролини бажаради. Ижтимоий тартибни назорат қилади, кузатади, кишиларнинг моддий жиҳатдан таъминотини бошқаради.

3. «Институтли», даража янада умумийроқ, масалалар билан шуғулланади. Бунга турли бошқарув институтлари ва раҳбарият, маъмурий идора органлари, уларнинг вакиллари киради.

4. Олий даражадаги, умудавлат даражасидаги жамият ташкилотлари. Бунга давлат, ҳокимият, ҳуқуқий ва бошқа ташкилотлар киради. Улар қуйи даражалар устидан назорат қилади ва уларни тартибга келтиради. Парсонс социологик мактаби қарашича, жамият ҳаётидаги функционал тизимлардан иборат. Бу мактаб вакиллари диннинг жамият ҳаётидаги функционал аҳамиятига ҳам баҳо берганлар. Дин – жамиятнинг «бир бутун» ҳолда бўлишига хизмат қилади- деб атеизмга жамиятнинг бир бутунлигини бузувчи, номутаносиблигини келтириб чиқарувчи омил сифатида қарашган.

Социологияда ижтимоий бирлик тушунчаси остида жамият ижтимоий таркибидаги барча тизим ва элементларни тушуниш мумкин. Улар ўзаро характери, ижтимоий кўлами ва жамият ҳаётида тутган ўрни билан фарқ қилади.

Социологияда жамият ҳаётини ўрганишда ижтимоий ташкилотлар, институтлар каби тушунчалардан ҳам фойдаланилади.

Жамият ва ижтимоий тизим тушунчалари.

Жамият – кишилар ҳаётининг фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатидан мураккаб тизимни ташкил қлади. Бизнинг ҳозирда яшаб турган жамиятимизни социал тизимнинг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларининг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётининг салбий оқибатларига олиб келади.

Социология тарихда жамият – ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим кишиларнинг бирлигига эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиш ва функционал қонуниятлари, ҳаракатлантирувчи кучларини ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс кишиларнинг ижтимоий ҳулқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Аввало биз жамиятни социологик нуқтаи-назардан қуйидагича

ўрганамиз:

1) Жамиятнинг тузилиши ва таркиби ўрганилади (яъни жамият қандай кишилардан иборат, улар қанча ва қандай синф ёки табақаларга мансублиги кўилади);

2) Жамиятда истиқомат қилаётган кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари нимадан иборат (яъни, уларнинг ўзаро муносабатларидаги характерлари кўрилади). Бунда биз жамиятда истиқомат қилаётган кишиларнинг фаолиятларини тасодифий эмас, балки айнан ўша жамият қонуниятлари асосида ривожланиб боришини таъкидлашимиз керак.

Жамиятдаги кишиларнинг қандай табақаларга тақсимланиши, ушбу жамиятнинг қандай кишилардан иборат эканлиги, жамият ички фаолиятида кишиларнинг ўзларини қандай тутишлари ва ўзаро муносабатларнинг қай даражада эканлиги, алоҳида бир кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини қандай кучлар бошқариб туришлиги –кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги характерининг ўзагини ташкил этади.

3) Жамият тараққиёти унинг ривожланиши нуқтаи-назаридан ўрганилади. Дунёдаги барча ҳодисалар вақтлар ўтиши билан ўзгаради. Тараққиётнинг мисли кўрилмаган суръатлар билан ривожланиб бориши жамиятдаги ўзга иккинчи ёки учинчи бир қадриятлар билан қориштириб юбормоқда. Кечаги авлоднинг яшаш тарзи бугунги авлодниқига мос келмай қолмоқда, бугунги авлодниқ эса эртанги авлоднинг яшаш тарзига мос келмайди. Шунинг учун жамиятни тўлиқ тушуниш учун нафақат унинг тузилиши ва ривожланишини, балки унинг ўтмишини, яъни тарихини ҳам синчиклаб ўрганиш, бу жамиятнинг қандай таркиб топганлигини, қандай шаклланганлигини, ривожланганлигини билиш жамиятни тўлиқ тушунмоқликка имкон яратади.

Жамият ва давлат социологияси. Жамият ижтимоий ҳодисанинг умумий ва мураккаб системасидир. Ижтимоий фаолиятнинг белгиланган социал статусига эга бўлган, ўзида ижтимоий меъёр ва қадриятларни акс эттирган, индивидуал сифатларга /шахснинг ижтимоий белгиси, қизиқишлари, қадриятлар йўналиши, шахс мотивлари ва ҳоказо/ эга бўлган шахслар жамиятнинг элементи ҳисобланади.

Жамият умумий табиий-тарихий тизим сифатида ўзида ишлаб чиқариш кучлари ва иқтисодий муносабатларнинг ижтимоий, мафкуравий, сиёсий структураларининг органик бирлигини ташкил этади. Кишиларнинг турли ижтимоий гуруҳларининг ўзаро бирлиги ёки жамият тизимининг табиий-тарихий характерини белгилашда муҳим омил ҳисобланади. Жамиятнинг ҳар бир соҳаси ишлаб чиқариш тараққиётида маълум бир функцияларни бажаради: иқтисодий муносабатлар – ижтимоийлашувини /социализация/, сиёсий муносабатлар – ижтимоий бошқарувни /элементлар назорати/, мафкуравий муносабатлар – маънавий ишлаб чиқариш функциясини ва б.

Социологик назария барча ижтимоий тизимларни 1) социеталь; 2) ижтимоий муносабатларда кўради. Социеталь тизимларга жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий муносабатлари киради. Уларнинг ҳар бири бир-бири билан алоқада бўлган аниқ бир структурага эга

бўлади. Жамиятнинг социеталь тизими – иерархик қарамликни ташкил этади, яъни иқтисодий муносабат бунда белгиловчи омил бўлиб, ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий муносабатлар унинг ишлаб чиқраилувчиси бўлади.

Социеталь тизимлар ўз таркибига кўра қуйидагича жойлаштирилади: 1/ иқтисодий; 2/ ижтимоий; 3/ сиёсий; 4/ мафкуравий;

Социеталь тизимларнинг бир-бири билан ўзаро узвий алоқада бўлиши диалектик характерга эга. А.Смит «Дунёдаги барча нарсалар меҳнатнинг маҳсулидир, меҳнат тақсимооти натижасида ҳар бир индивид ўзи учун ишлайди ва бошқалар учун ишлашга ҳам мажбур бўлади, у бошқалар учун ишлаганда, аксинча, ўзи учун ҳам ишлайди» дейди. Шунинг учун айнан шу тизимда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, базис ва усткурма, ижтимоий онг каби фалсафий категориялар ишлатилади.

Социологик нуқтаи-назардан жамият – бу кишиларнинг, бирликда яшаш ва ўзаро бир-бири билан ижтимоий алоқада бўлиб, ўз фаолиятларида бир-бирига таъсир кўсатувчи уюшмасидир.

Жамият ташкил топиши учун энг камида икки киши бўлиши керак, бу жамиятнинг оддий кўриниши бўлиб, унинг мураккаб шакллари шакллантириб боради, яъни оиланинг қурилиши бу оддий жамият, бу жамиятда А.Смит таърифи бўйича жамият аъзоси ҳам ўзи учун, ҳам ўзга бир кишилар учун ишлайди, мураккаб жамиятнинг шаклланишига ўз ҳиссасини ўз оиласи билан бирга қўшади. Бу мисолларни яна партиялар тузилишида, диний ёки замонавий гуруҳларнинг пайдо бўлишида кўриб боришимиз мумкин, қайсидир бир диннинг ривожланиши натижасида диндорлар жамияти оддийликдан мураккаблик сари боради, партия ташкилотлари ва гуруҳлар тузилишида ҳам айнан шундай социеталь тизим муносабатларини кўриб боришимиз мумкин.

Жамиятнинг «ижтимоийлик» тизими унсурлар сифатли муносабатларини ҳодисалар ҳам жараёнларда акс эттиради. «Ижтимоийлик» тизимининг асосий унсурларини ижтимоий жамоалар ташкил этади, яъни булар синфлар, миллатлар, профессионал, демографик, ҳудудий ва сиёсий гуруҳлардир. «Ижтимоийлик» тизимининг элементини кишилар ташкил этади. Бунда ҳар хил ижтимоий жамоаларга бирлашган кишилар бир-бирлари билан ўзаро алоқадорликда бўладилар. Ушбу алоқадорлик жараёнида кишилар маълум бир индивидга ва маълум бир меҳнатга таъсир ўтказадилар.

Жамиятни тушуниш ва жамият тўғрисидаги фикрлар О.Контнинг социологик назариясида ҳам акс этирилган. О.Конт, Д.Юм, А.Смит, Руссо, Сен-Симонларнинг жамият тўғрисидаги назарияларини ривожлантирди. О.Конт социологияда психология, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа тарихи фанларининг тушунча ва методологияси синтезлаштирилади.

Жамият – ўзаро муносабатда бўлган «заррачалар», «элементлар», «атомлар»нинг /автоматик/ ҳаракатда бўлган механизми деб қаралади.

Индивид хатти-ҳаракатлари ва қизиқишларини О.Конт абстракция деб ҳисоблайди.

Ижтимоийликнинг ажралмас унсури сифатида инсон эмас, оилани олиб, оила жамиятнинг ижтимоий организмнинг бирлигини ташкил этади.

Бу ерда кишиларнинг ўзаро алоқдорлиги /«ассоциация» эмас, балки ажралмас бирлиги ҳукмронлик қилади, деб Конт ўз фикрларини давом эттиради./

Жамият тўғрисидаги қарашларини Г.Спенсер /органицистик жамиятни табиатнинг организми аналоги деб қараб, ижтимоий ҳаётни биологик қонуниятларнинг белгиси сифатида қараш/ таълимот нуқтаи-назаридан олиб қарайди. Жамиятнинг тараққиёти биологиянинг янги ютуқлари билан шаклланиб, ривожланиб боради. «Жамият аъзолари жамият фаровонлиги учун хизмат қилиши эмас, балки жамият аъзолари фаровонлиги учун хизмат қилиши керак» деб Спенсер индивидуализм органицистик концепциясига ёндошади, - инсонни социологиянинг энг асосий муаммоси сифатида олиб қарайди. Жамият табиат феноменининг умумлашмаси сифатида, унинг тараққиёти /эволюция/ дифференциал бўлаклар ва функцияларнинг табиий жараёни сифатида қаралади. Индивидуализмнинг ахлоқий-ижтимоий муаммоси янги муаммо бўлиб, дифференциаллашган жамиятда индивид кам иштирок этади, эволюция унга туғилган муаммони ечишга рухсат этиб туради.

XIX асрда «жамият» тушунчаси янги маъно билан бойитилди. Жамият тараққиётининг механик структураси органик структураси билан биргаликда олиб қаралади. Муаммони ечиш йўлини социологлар жамиятнинг икки йўналишини тарихий нуқтаи-назардан ўрганиб, икки қарама-қарши тенденцияни: анъанавий ва замонавий жамият турларини бир-бири билан солиштириб ўрганадилар. Бундай жамият йўналишини Тённис ва Дюркгейм «статус» ва «контракт» /шартнома/ дихотомик ғояларини илгари сурган ҳолда ўганиб чиқадилар. Тённис ўзининг «жамоа» ва «жамият» дихотомиясида органицистик методологияни мужассамлаштирган. Унинг концепциясида индивиднинг умумийликка ёки индивидларнинг ички умумийликка муносабатлари тўғрисида сўз боради. Эркинлик ёки «моҳиятан» ёки «сайланган» бўлиб, «моҳият эркинлиги» бирлиги /самость/, «организм ва органик бўлакларга хос» бирликни ташкил этади, ҳар бир ушбу бирликни акс эттиради ва жамоа геманшафт учун яшайди. Аксинча, ҳар бир ижтимоий муносабатлар юқори турувчи, қарамоғида маълум бир куч ва имкониятларга эга бўлган сунъий индивидни намоён қилиб, натижада жамият ижтимоий умумийлик нуқтаи-назаридан фикр юритади. Жамиятни икки хил тушуниш тўғрисидаги дихотомияда, яъни кенг маънода «жамоа»ни жамиятга қўшиб ва тор маънода «жамоа» ни жамият таркибидан чиқариб, Тённис турли хил ижтимоий алоқа ва таълимотларни таҳлил қилди. Тённис давлат тушунчасини жамият билан ўзаро алоқадорликда кўради, тарихий тараққиёт жараёнида барча йирик ривожланган давлатлар «бирлик» тенденцияси сари интилиб боради деб қарайди. Бу башоратми ёки билишми, ҳар қалай ҳозирги кунда Европа иқтисодий иттифоқини тузиш учун ривожланган давлатларнинг ўзаро музокаралр олиб бориб, баъзи бир муваффақиятларга эришганини ҳисобга оладиган бўсак, бу нафақат Тённиснинг, балки социология фанининг жамиятни ўрганишдаги ҳақиқий ютуғи деб ҳисоблаш мумкин.

Мана шу дихотомияни Тённисдан кейин Дюркгейм ҳам қўллаб-қувватлаб, уни ривожлантирди. Агар Тённисни жамоанинг организм билан мос келмаслиги қизиқтириб, жамиятни тасаввур қилишда у ижтимоий бирлик дихотомиясига амал қилган бўлса, Дюркгейм ижтимоий алоқанинг органик ва механик турларини бир-бирига қарама-қарши қўяди ва жамиятни бир қадар ижтимоийликнинг табиий ва органик тури деб эълон қилади. Дюркгейм жамиятдаги бирликни «тиниқ ахлоқий ҳодиса» деб талқин қилиб, жамиятнинг ахлоқий мустаҳкамлигини ўз тадқиқотларининг асосига, марказига қўяди. Механистик ва органистик бирликни фарқлаш учун икки хил хулосага келади: 1/ гуруҳларнинг барча аъзолари озми ёки кўпми маънода эътиқодлар ва ҳиссиётларнинг жамланмасини ташкил этади, натижада коллектив турини ҳосил қилади; 2/ жамият – бу турли махсус функцияларнинг тизимидир.

Органик бирликнинг механик бирликдан фарқи шундаки, у меҳнат тақсимоти натижасида вужудга келади. Меҳнат тақсимоти ижтимоий бирликнинг олий функцияси сифатида ахлоқий функцияларни вужудга келтиради, «шахс индивидуаллиги»нинг вужудга келиши ва ривожланишини таъминлайди.

Жамият ва унинг ривожланиш қонуниятлари тўғрисида кўпгина социологлар ўз таълимотларини яратганлар, жамият тўғрисидаги назарияларни бойитиб, ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшганлар. Булар Зиммель, Парсонс, Луми, Чикаго мактаби намояндалари ва бошқалар.

Социологияда жамиятнинг қуйидаги йўналишлари мавжуд: 1/ механицистик. 2/ органицистик. 3/ культурологик.

1. Жамиятнинг механицистик йўналиши XIX асрда вужудга келди. Механицистик йўналишда классик механика концепцияси, оламни механик талқин қилиш, жамият ривожланиши қонуниятларини асосан физик ва механик қонуниятлар асосида деб билиш билан асосланарди. Механицизм тарафдорлари, Т.Керн жамият структурасини ва ундаги жараёнларни ноорганик олам билан солиштириб, шунинг асосида жамият қонунларини яратишга ҳаракат қилдилар. Табиий фанларнинг ривожланиши натижасида механицизмда янги «энергетик» ва «термодинамик» деган терминлар пайдо бўлди. Механицизм намоёндалари асосан аниқликка риоя этишни ўз вазифалари деб билиб, миқдор ва статистик методларга суяниб жамият қонуниятларини белгилайдилар.

2. Жамиятнинг органицистик концепцияси XIX аср охири XX аср бошларида вужудга кела бошлаган. Бу таълимотга кўра, жамиятни организм билан айнан бир нарса деб қараш ташкил этади. Жамиятни унсурларнинг бўлақлардан агрегати деб қараб, организм, нисбий автономиялардан иборат бўлган, амма ягона тамойилларга асосланган жамият динамикасини яратади. Органицистик жамият концепциясининг намоёндалари О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм ва бошқалар.

3. Ижтимоий ахлоқ нормалари ва қадриятларнинг тарихий мураккаблашиши натижасида ушбу ижтимоий тизим маданиятни вужудга келтиради. Маданият – ижтимоий-тарихий амалиёт жараёнида инсоният

яратган ва яратаётган, ҳамда жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични характерлайдиган моддий ва маънавий қимматдорликлар мажмуи. Моддий маданият – техника ишлаб чиқариш тажрибаси, ишлаб чиқариш жараёни вужудга келтирилган моддий қимматдорлик мажмуидир. Маънавий маданият – фан, санъат ва адабиёт, фалсафа, ахлоқ, маориф ва бошқалар соҳасида маънавий қимматдорликлар мажмуасидир. Маданиятнинг вужудга келишини натуралистлар /табиатшунос/ инсониятнинг табиий табиатида деб билдилар. Бошқа бир гуруҳ социологлар инсониятнинг ахлоқий тараққиётида, ахлоқий томонида бўлади деб билдилар. Маданият тушунчасидан келиб чиққан ҳолда культурологик жамиятнинг вазифаси коллективнинг мақсадли тузилиш даражасини қиёслаб, унинг динамикасини ёритиш, «ижтимоий» факт эканлигини кўрсатишдан иборатдир. «Культурологик» жамият ҳар қандай ижтимоий фаолиятга асосланган мақсадли комплексларнинг аспектига диққат билан қарайди. Культурологик жамиятнинг функцияси ўзаро алоқадорликни системали равишда изоҳлаб, шарҳлаб беради. культурологик жамият тўғрисида М.Вебер, Г.Зиммель, Ф.Тенбурк, В.Липп, Й.Вайс ва бошқалар ўз социологик қарашларида фикрлар билдирганлар.

Ижтимоий ҳаёт нисбатан мустақил, барқарор, функционал ва ривожланиш қонуниятларига эга бўлган ижтимоий тизимлар бирлигидан иборатдир.

Ижтимоий тизим – мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли, бир бутун, ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади. Ҳар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркибий тузилишига эга. Жамиятнинг айрим таркибий тизимлари, масалан: иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ижтимоий турмуш, фан ва бошқа шу каби соҳаларида, то алоҳида олинган инсонгача бўлган ижтимоий тизимлар шулар жумласидандир.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий-тарихий жараён тарзида боради. Ҳар бир ижтимоий тизим бошқасининг, юқори даражадаги тизимнинг таркибига киради. Ўзи эса куйи, кичик тартибдаги тизимларни ўз тақрибига олади. Жамият ҳаётида бирон бир ижтимоий тизим алоҳида равишда бошқаларидан, ижтимоий муҳитдан ажраган ҳолда яшай олмайди.

Ҳар бир ижтимоий тизим ўзгармас ва абадий эмас. Улар тарихий тараққиёти давомида доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Ички, ташқи функционал ва зиддиятли муносабатда бўлади. Ҳар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркиб топиш, ривожланиш, гуллаб-яшнаш ва таназзулига эга бўлади.

Ижтимоий тизимларга тарихийлик хос бўлиб, таркибидаги элемент ва майда тизимларнинг ўзаро алоқадорлиги, зиддиятлилиги – уларнинг ривожланиши моҳиятини белгилайди. Ташқи ўзаро алоқадорлик ҳам ижтимоий тизимлараро муносабатлар асосини ташкил қилади.

Алоҳида олинган инсон ва жамият ҳаётидаги барча ижтимоий жараёнлар тизими ўртасидаги муносабатлар ўзаро иерархик тузилишга эгадир. Ўзаро иерархик тузилиш уларни бошқариш имконини беради.

Ижтимоий тизимлар мақсадга йўналганлиги, мослашувчи, очик, ўзини қайта тиклаш, функционал ва ривожланиш каби ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир ижтимоий тизим ташқи ижтимоий муҳит билан доимий алоқадорликда бўлади. Кишилар, ижтимоий воқелик, жараёнлар ва ғоялар ижтимоий муҳит элементлари сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги янги ижтимоий муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида ижтимоий муҳит социологик жиҳатдан таҳлил қилиш масаласи муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий тизимлар ўзларининг ижтимоий вазифалари, функциялари билан ўзаро фарқ қилади. Улар муайян иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва бошқа қонуниятлар асосида фаолият кўрсатадилар.

Парсонс фикрича, ижтимоий тизим, энг аввало, фаолиятли тизимдир. Масалан, иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ каби ўзаро таъсирида бўлувчи ижтимоий тизимлар ахлоққа, маънавиятга фаол таъсир кўрсатадилар.

Ҳар қандай ижтимоий тизимларда икки типдаги функционал вазифа ва ривожланиш қонуниятлари амал қилади. Уларнинг функционал ва ривожланиш хусусиятлари икки омил – ички ва ташқи омиллар билан белгиланади. Ички омилларга биринчи навбатда тизим ва унинг компонентлари, компонентларнинг ўзаро муносабати киради. Ташқи омилларга ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан алоқадорлиги киради.

Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлиги уларнинг асосий мавжудлик ва яшаш шарти ҳисобланади. Ташқи ижтимоий муҳит мувозанатини сақлаши ва ўзгаришини ҳисобга олиш бу ижтимоий тизимларнинг функционал вазифа ўзгариши ва ривожланишини социологик тадқиқ қилишда биринчи даражали аҳамиятга эга.

Демак, социологияда ижтимоий тизимларни ички ва ташқи жиҳатдан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Жамиятнинг моддий ишлаб чиқариш жараёни бу – социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қараб ўрганилади. Моддий ишлаб чиқариш тизими – ижтимоий ҳаёт соҳаси бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолият билан боғлиқ. Моддий ишлаб чиқариш – жамиятнинг иқтисодий асоси бўлиб, иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган барча тизимлар ва улар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади.

Сиёсий тизим – жамиятни бошқариш билан боғлиқ бўлган тизим ҳисобланади. Бу тизим таркибига барча сиёсий ташкилотлар: давлат, ҳуқуқий органлар/ суд, прокуратура, милиция, қамоқхона ва бошқлар/, сиёсий муносабатлар киради.

Идеологик муносабатлар ҳам ижтимоий тизим сифатида маънавий ҳаёт қирраларини ўз ичига олади. Унинг таркибига маънавий муносабатлар ва улар билан боғлиқ бўлган ташкилотлар: маданий муассасалар, фан, мафкура, кадриятлар киради.

Жамиятнинг ижтимоий тузилиши, социал стратификация ва социал мобиллик.

Жамиятнинг ижтимоий тузилиши бу ижтимоий тизимлар ва уларнинг элементлари ўртасидаги ижтимоий алоқалар турини ташкил қилади. Ижтимоий муносабатлар мафкурасини ифодалайди ҳамда турли ижтимоий гуруҳлар, меҳнат тақсимоти, ижтимоий институтлар характерини акс эттиради.

Жамият, унинг тизимлари ўзига хос таркибий тузилишга эга бўлиб, уларнинг асосий компоненти инсон ҳисобланади. Кишилар ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларида – иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий, оила турмушда фаолият кўрсатадилар. Уларнинг асосида эса ижтимоий таркиблар тузилади. Ижтимоий тизимларнинг мураккаблиги, таркибидаги элементларнинг сони кўплиги билан эмас, балки, асосан, бу элементлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар характери билан белгиланади.

Ҳар қандай ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти билан боғлиқ муайян ижтимоий бирлик сифатида уюшган кишиларнинг катта-катта гуруҳлари: (синфлар, миллатлар, миллий-этник, ижтимоий-демографик; нисбатан кичик тизимлар: ўқув-тарбиявий, оила-турмуш ва бошқа гуруҳлар; ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, иттифоқлар) – жамиятнинг ижтимоий таркибини ташкил қилади. Улар тарихий ривожланиш босқичларида турли ижтимоий асосларда шаклланадилар. Яшаш шароитига, ривожланиш хусусиятларига, ижтимоий эҳтиёжга, манфаатларга ва муайян мақсадга эга бўлади. Ижтимоий тизимлар занжирида турли ўзига хос ҳалқага эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи, фаолият шакли ва усуллари билан кадриятлар тизими, норма, ғоялари, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан фарқ қиладилар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет – тарихий давр кесимида олиб қараш талаб қилинади. Чунки, турли тарихий даврлар ижтимоий таркиби ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини социологик жиҳатдан ўрганишда уни уч маънода: энг умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қараш зарур.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб – жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади.

Иккинчи махсус кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий-тарихий бирлик мажмуаси ва улар ўртасидаги алоқа, муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ва бошқа шу каби кишилар гуруҳларини ўз ичига олади.

Тор, хусусий маънодаги ижтимоий таркиб тушунчасига меҳнат жамоалари, ҳудудий бирлик, нисбатан тез ўзгарувчан гуруҳлар киради.

«Социологиянинг умуназарий муаммолари» асарида америкалик социолог Т.Парсонс жамият таркибий тузилишининг функционал моделини ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, ҳар қандай ижтимоий тизим қуйидаги тўртта таркибий иерархик даражадан иборат:

5. «Бирламчи» ёки «техник» даража ижтимоий тизим элементларининг бевосита алоқадорлигини ифодалайди.

6. Бошқарув ёки «менеджериял» даража, бирламчи даражадаги ижтимоий тизимлар элементларининг ўзаро алоқадорлигини тартибга солиб туради. Бу даража ташқи таркибий алоқалар бўғинлари билан муносабатлар ўртасида воситачилик ролини бажаради. Ижтимоий тартибни назорат қилади, кузатади, кишиларнинг моддий жиҳатдан таъминотини бошқаради.

7. «Институтли», даража янада умумийроқ, масалалар билан шуғулланади. Бунга турли бошқарув институтлари ва раҳбарият, маъмурий идора органлари, уларнинг вакиллари киради.

8. Олий даражадаги, умудавлат даражасидаги жамият ташкилотлари. Бунга давлат, ҳокимият, ҳуқуқий ва бошқа ташкилотлар киради. Улар қуйи даражалар устидан назорат қилади ва уларни тартибга келтиради. Парсонс социологик мактаби қарашича, жамият ҳаётидаги функционал тизимлардан иборат. Бу мактаб вакиллари диннинг жамият ҳаётидаги функционал аҳамиятига ҳам баҳо берганлар. Дин – жамиятнинг «бир бутун» ҳолда бўлишига хизмат қилади- деб атеизмга жамиятнинг бир бутунлигини бузувчи, номутаносиблигини келтириб чиқарувчи омил сифатида қарашган.

Социологияда ижтимоий бирлик тушунчаси остида жамият ижтимоий таркибидаги барча тизим ва элементларни тушуниш мумкин. Улар ўзаро характери, ижтимоий кўлами ва жамият ҳаётида тутган ўрни билан фарқ қилади.

Социологияда жамият ҳаётини ўрганишда ижтимоий ташкилотлар, институтлар каби тушунчалардан ҳам фойдаланилади.

Инглиз социологлардан бири А.Р.Радклифф-Браун жамиятни фаолиятдаги тирик организм сифатида қараб, унинг таркибий тадқиқи ижтимоий бирликлар функцияси тадқиқидан ажралмас, деб ҳисоблайди. У жамиятнинг қуйидаги асосий таркибий тузилишини бошланғич асос сифатида олиб қарайди:

1. Жамият мавжуд бўлиши ва яшаши учун унинг аъзолари ўртасида минимал бирдамлик бўлиши зарур; ижтимоий ҳодисаларнинг функцияси ижтимоий гуруҳлар ўртасида бирдамликни, ҳамжиҳатликни яратиш, тутиб туриш ва шунга хизмат қилишдан иборат.

2. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий тизимларнинг қисмлари, элементлари ўртасида ўзаро муносабатларнинг минимал даражагача бирлиги ва мувофиқлиги сақланиши зарур.

3. Жамиятнинг ҳар қандай типи инсон фаолиятининг турли кўринишлари ва таркибий жиҳатларини намоён қилади, ҳамда уларнинг мувофиқлигини сақлаб туради.²

Радклифф-Брауннинг юқорида кўрсатилган концепциясини ҳар қандай кўринишдаги ижтимоий таркиб ва ижтимоий воқеликдаги тартибли тизимга тадбиқ қилиш имконияти бор.

Жамият ижтимоий таркибий тузилишини ўрганишга таркибий-функционал ёндашиш ижтимоий тизимларининг нафақат ошқора функцияларини, балки оддий муносабатларда кўзга ташланвермайдиган

² 0000000000-00000000000000 000000. 000000. 000000. 1987. 21 000

яширин, салбий характердаги функцияларини ўрганишни, уларни бартараф этиш йўллари, нейтраллаштириш имкониятларини излаб топиш вазифасини ҳам ичига олади. Ижтимоий ривожланишнинг таркибий функционал зиддиятлагини аниқлаш, тадқиқ қилиш масаласи ҳам ижтимоий муносабатлар социологиясида муҳим ўрин тутди. Социологик тадқиқотлар орқали бундай зиддиятларини ҳал этиб бориш жараёнида олинган ҳар қандай социал объектнинг ички тузилишига путур етказмаслик, ижобий функцияларини сақлаб қолиш жуда ҳам муҳимдир.

Замонавий жамият турлари.

1. Фаровонлик (мўл-кўллик) жамияти. Фарб социологиясида ҳозирги капиталistik давлатларнинг қиёфаси ифодалаб, «умумий роҳат-фароғат» ва «истеъмол қилиш жамияти» деган назарияси вужудга келди. Ушбу назарияга кўра иқтисодийнинг ўсиши ва янги технологиянинг ишлаб чиқаришга тадбиқ натижасида жамиятнинг ижтимоий иқтисодий фаровонлиги ортиб боради, мўл-кўлчилик натижасида истеъмол маҳсулотларининг кўплаб реализация қилиниши натижасида жамиятдаги ҳар бир кишининг бахтли ва низоларсиз ҳаёт кечириши таъминланади. Ҳозирги кунда шундай давлатлар фикримизча ривожланган капиталистик давлатларда, айниқса Скандинавия давлатлари ҳаётида аста-секин намоён бўлиб бормоқда.

2. Истеъмол қилиш жамияти. Унчалик назарий, эмпирик ва амалий аҳамиятга эга бўлмаган тушунча. Америка социологлари томонидан XX аср 40-50 йилларида жамиятнинг ҳар бир аъзосининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида пайдо бўлаётган тасаввурларнинг кенг ёйилиши натижасида вужудга келган назария. Моддий томондан кам таъминланган кишиларнинг ижтимоий жиҳатдан талаб муаммоларини қондириш учун ушбу назария ишлаб чиқилди. Индивидуал истеъмол ижтимоий онгда инсонпарварликнинг ёрқин ифодаси сифатида намоён бўлди, ўз навбатида бу иқтисодни монополизация ва давлат томонидан бошқариб туришни мустаҳкамлади. Истеъмол қилиш тамойилининг тараққий қилиши натижасида капитализмнинг нафақат эволюцион томонларини, балки кўп миқдордаги истеъмол эҳтиёжларини ошира бориб, истеъмол қилиш тамойилига модалар рекламаси ва маркетинг муносабатларини ҳам киритди. Истеъмол қилиш тамойилига оммавийлашуви жаҳон миқёсида ҳарбий-сиёсий конфронтациянинг бир мунча барқарорлашувига ҳам ёрдам берди.

3. Очиқ ва ёпиқ жамияти. Социологияга К.Поппер томонидан киритилган бўлиб, тараққиётнинг турли босқичларида турли жамиятларнинг маданий-тарихий ва сиёсий тасвирланиши ифода этилади. Очиқ жамият-демократик жамият бўлиб, ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият, ёпиқ жамият эса догматик-авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли (магик) тафаккур, догматизм ва коллективизм тамойиллари билан характерланади. Очиқ жамият оламни рационал англаш, критицизм ва индивидуализм тамойиллари билан характерланади. К.Поппер ёпиқ жамиятларга ўзининг сиёсий ва ижтимоий келиб чиқишидан турлича бўлган давлатларни киритади, буларга Спартак, Пруссия, чор Россияси, натсистлар Германияси, Совет Иттифоқини

киритади. Очиқ жамиятга қадимги Афина ва ғарб ривожланган давлатларини киритади. Очиқ ва ёпиқ жамият концепцияси ҳозирги замон давлатларининг идеологик сиёсий ва ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ўрганиш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади.

4. Индустириал (саноат) жамияти. Анъанавий жамият категориясидан ажратиб турувчи, ғарб социологиясида ривожланган жамиятнинг келиб чиқиши ва табиати тўғрисидаги икки асосий категориянинг бири. Ушбу терминни биринчи бўлиб Сен-Симон ишлатган, уни О. Конт, Т. Спенсер, Дюркгейм ва бошқалар ривожлантирганлар, қайси жамиятда саноат ишлаб чиқариш иқтисодий ташкилотни бошқарувчи шакли бўлса, бу ташкилот хусусий шахслар қўлида бўлса, бу тадбиркор хусусий бошқарувчи бўлади, у меҳнат жараёни ва ишчиларни бошқариб боради. Саноат ишлаб чиқариш корхоналарини, менеджер-администраторлар назорат қиладилар. Социологлар ушбу тамойил бир неча хилда талқин қиладилар.

а) ҳозирги давр дунёсининг тарихий ўзгариши натижасида, яъни «анъанавий» аграр жамиятдан «индустириал» саноат жамиятга ўтилиши ва машина саноати, меҳнат интизоми, эркин савдода миллий хўжалик системасининг ва умумий бозорнинг ташкил этилиши модернизация назарияси билан чамбарчас боғлиқдир.

б) индустириаллашган жамиятларнинг қанчалик кўп бўлиши уларнинг шунчалик индустириаллашган тартибнинг қонунунига мувофиқ бахслашиши рақобат қилиши кучаяди.

в) «Анъанавий» жамиятдан саноат жамиятига ўтилиши натижасида — тарихан прогрессив ҳаракат бошланади, яъни анъанавий наслий ирсият хусусиятлари йўқолади, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётининг демократлашуви натижасида инсон қонунлари тенглашади, қобилият жиҳатидан генетик равишдагина инсонларнинг нотенглиги вужудга келади ва ҳокозо.

5. Постиндустириал жамият. Америкалик социолог Д. Белл томонидан ишлаб чиқишган концепция. Постиндустириал жамият концепциясининг назариясига кўра жамият тараққиёти учта босқичда кўрилади:

Ж) индустириал жамиятгача бўлган давр; 2) индустириал саноат жамият даври; 3) постиндустириал жамияти даври. Индустириал жамиятгача бўлган даврда асосий омил қишлоқ хўжалиги муносабатлари, черков ва армия жамиятнинг асосий социал институти ҳисобланарди, бу даврдан индустириал-саноат жамиятига ўтилгач, саноат корпорациялар ва фирмалар жамиятнинг асосий омили бўлиб қолди, постиндустириал жамият даврида эса университетлар асосий жойи бўлган назарий-билимлар саноат ва ишлаб чиқаришнинг бир жойга тўпланиб. қолишида асосий рол ўйнайди. Бу жамиятда Д. Беллнинг фикрича, капиталистлар ҳукмронлиги йўқолиб, унинг ўрнига юқори билимга эга бўлган малакали ҳуқуқий элита эгаллайди. Хусусийлик жамиятнинг асосий мезони сифатида ўзининг маъносини йўқотади, унинг ўрнини таълим ва билимнинг юксак даражаси эгаллайди. Индустириал жамиятда асосий низо меҳнат капитали орасида бўлса,

постииндустириал жамиятда асосий низо билим ва чукур билимга эга эмаслик ўртасида боради.

Мавзу юзасидан назорат саволлари

1. Жамият тушунчаси.
2. Жамият ва ижтимоийлик тушунчаси.
3. Шарқ мутафаккирларининг жамият тўғрисидаги социологик қарашлари.
4. М.Вебер социологиясида тоталитар жамият.
5. Жамият ва давлат тушунчаси.
6. Т.Парсонс назариясида жамият тушунчаси.
7. Замоनावий жамият турлари.
8. Анъанавий жамият.
9. Индустириал ва постииндустириал жамият.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Баркамол авлод орзуси” Тошкент Шарқ нашриёти 1999 йил.
2. Каримов И.А. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз” Тошкент 2000 йил Ўзбекистон нашриёти.
3. Каримов И.А. “Миллий истиқлол мафқураси” Т. Ўзбекистон нашриёти 2000 йил.
4. Каримов И.А. «Юксак маънавият-енгилмас куч» Тошкент. 2008 й.
5. Каримов И.А. «Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари”. Тошкент. 2009 й.
6. Абу Райхон Беруний. Қадим халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент; Танланган асарлар. Фан. 1970 й. 1 том.
7. Алиқориев Н.С. ва б. Умумий социология. Т. ТошДУ. 1999 йил
8. Бекмуродов М. “Социология асослари” Т. Фан. 1994 йил
9. Бекмуродов М “Ўзбекистонда жамоатчилик фикри” Т. Фан. 1999 йил.
10. Бекмуродов М, О.Отамирзаев, Н.Алиқориев ва бошқалар “Социология” Т. 2000 йил.
11. Бегматов А “Социологияга кириш” Андижон 1995 йил.
12. Носирхўжаев С. Бекмуродов М, ва бошқалар. Социология асослари. Маърузалар матни. Т. 2001 йил .
13. Социология. Дарслик муаллифлар жамоаси. Т. 2002 йил.
14. Холбеков А, Идиоров У. “Социология” луғат Т. Ибн Сино 1999 йил.

4-МАВЗУ: СОЦИАЛ ГУРУҲЛАР ВА СОЦИАЛ ИНСТИТУТЛАР. (2 СОАТ)

Режа:

1. Социал гуруҳ тушунчаси.
2. Социологияда социал институт тушунчаси ва унинг белгилари.
3. Дин социологияси.

Социал гуруҳ тушунчаси. Социал (ижтимоий гуруҳ)- индивидлар мажмуи. Ижтимоий гуруҳ мансуб индивидлар ушбу гуруҳга мансуб ҳар бир аъзонинг бошқаларига нисбатан мўлжали асосида ўзаро ҳаракат қилади.

Гуруҳ — бу хатти-ҳаракатлари расмий ва норасмий институтлар томонидан бошқариладиган маълум нўрма ва қадриятларга эга бўлган, бошқа бирликлардан ўзининг хусусиятлари билан фарқ қиладиган, бир-бирлари билан ижтимоий муносабатлар системаси билан боғланган кишилар йиғиндисидан иборат бўлган социал бирликдир.

Гуруҳда характерли хусусиятлар қўйидагилар: гуруҳ сони, ички ташкилот яъни институтлар, назорат шакллари; фаолият намуналари; норма ва қадриятлар; фарқ қиладиган хусусиятлари.

Гуруҳ сони дейилганда, мавжуд бирликни ҳажм жихатидан ташкил этадиган аъзолар йиғиндиси тушунилади, ҳозирги кунгача социологияда аъзолар сони қанча бўлиши кераклиги ҳақида аниқ бир тўпламга келингани йўқ. Бутўғрисида гуруҳ турлари ҳақида сўз кетганда гапириб ўтилади. Гуруҳлар энг аввало миқдор жихатидан катта ва кичик гуруҳларга бўлинади. Социология ва социал психология фанида катта социал гуруҳлар ўзининг аниқ таърифига эга эмас. Умуман, катта социал гуруҳ деганда, аъзолар сони кўп бўлган кишилар гуруҳлари тушунилади. Катта социал гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат;

- 1) Аъзолар сони кўплиги;
- 2) ягона ҳудуднинг мавжуд эмаслиги;
- 3) аъзолар ўртасидаги алоқаларни асосан оммавий алоқа воситалари орқали ўрнатилиши;
- 4) гуруҳ структурасининг мураккаблиги, аниқроқ қилиб айтганда, бу гуруҳлар кўп расмий ва норасмий, уюшган ва уюлмаган гуруҳларни ўз ичига олади.

Катта гуруҳлар 2 гуруҳга бўлинади.

1 Тасодифий, стихияли пайдо бўладиган ва қисқа вақт мавжуд бўладиган гуруҳлар. Буларга оламон, халойиқ (публика), аудитория ва бошқаларни киритиш мумкин.

2. Тарихий ривожланиш натижасида вужудга келган ва жамият ижтимоий муносабатлар системасида маълум ўринган эга бўлган бирликлар. Бу турдаги гуруҳларга социал синфлар, турли этник гуруҳлар (элат, халқ, миллат), касбий гуруҳлар, жинсий ва ёшга оид гуруҳлар (ёшлар, аёллар, кексалар) ва бошқа гуруҳларни киритиш мумкин. Расмий ва норасмий социал гуруҳлар, гуруҳларни бундай тарзда турларга бўлиш биринчи бўлиб америкалик социолог Э.Мейо томонидан таклиф қилинган эди, гуруҳларни расмий ва норасмий гуруҳларга ажратишасосида гуруҳ муносабатларининг структураси ётади.

Расмий гуруҳлар-бу ҳуқуқий статусга эга бўлган социал институт, ташкилот қисми ҳисобланадиган мавжуд институт, ташкилотдаги меҳнат доирасида аниқ,

мақсадга эга бўлган социал гуруҳлардир.

Расмий гуруҳларга қуйидаги белгилар хос: аниқ ва изчил мақсад, маълум қоидаларга мувофиқ келадиган ҳуқуқ ва бурчлар, аъзолар ўртасидаги расмий муносабатлар, гуруҳ фаолиятини назорат қиладиган расмий институтнинг мавжуд бўлиши ва бошқалар.

Расмий гуруҳларда гуруҳ мақсадлари, функциялари хатти – ҳаракат қоидалари, хатто аъзолик шартлари махсус ҳужжатларда (дастур, инструкция, қонун ва бошқалар) қайд этилган бўлади.

Расмий гуруҳларга сиёсий партиялар, давлат, диний ва бошқа ташкилотлар, ишлаб чиқариш коллективи, мактаб синфи, спорт командаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Норасмий гуруҳ деб, гуруҳ жипслигининг юқори даражаси, аъзолар алоқаларининг шахсий сифатлари, бошқа социал структуралардан мустақиллиги, гуруҳ фаолиятининг аниқ бўлмаган мақсади, норасмий назорат системаси билан характерланадиган гуруҳга айтилади.

Бирламчи ва иккиламчи гуруҳлар. Шахсининг яқинлигига кўра кичик гуруҳлар бирламчи ва иккиламчи гуруҳларга бўлинади. Фанга бирламчи гуруҳ терминини биринчи бўлиб америкалик социолог Ч. Кули томонидан XX аср бошларида киритилган.

Бирламчи гуруҳ термини яқинлик яхши кўришлик, бевосита алоқа тушунчаларига синоним сифатида ишлатилади. Шунга боғлиқ равишда, бирламчи гуруҳларда муҳит самимий бўлади ва аъзоларининг сидқидилдан ўзаро муносабатлари билан белгиланади. Мана шу хусусияти билан бирламчи гуруҳ бошқа гуруҳлардан фарқ қиладди.

Бирламчи гуруҳларнинг характерли белгилари қуйидагилардан иборат: аъзолар сонининг камлиги, гуруҳ аъзоларининг яқинлиги, бевосита самимий муносабатлар, яшашнинг узок давом этиши, мақсадларнинг умумийлиги, гуруҳга аъзо бўлишнинг эркинлиги ва аъзолар хатти-ҳаракати устидан норасмий назорат.

Иккиламчи гуруҳлар деб, бирор бир аниқ мақсадга эришиш учун тузилган хар қандай турдаги гуруҳларга айтилади. Уларда моддий алоқалар муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг фаолияти тартиб-интизом қоидалари билан бошқарилади. Умуман иккиламчи гуруҳлар-бу катта гуруҳлардир. Баъзан бирламчи гуруҳлар бўлиши мумкин. Иккиламчи гуруҳларга касбий, диний, сиёсий гуруҳларни киритиш мумкин.

Референт ва аъзолик гуруҳлар. Кичик гуруҳларнинг ўрганишнинг жиҳатларидан бири бўлиб, “Референт гуруҳ” деб атладиган гуруҳларни таҳлил хисобланади. “Референт гуруҳ” термини америкалик социал-психолог Мустафо Шериф томонидан киритилган. “Референт гуруҳ” термини (инглизча сўз, “мансуб бўлиш” деган маънони англатади) индивид онгли равишда; кирадиган социал гуруҳларга (иқтисодий, сиёсий, маданий, касбий) нисбатан ишлатилади.

Квазигуруҳлар- бу тасодифий, стихияли пайдо бўладиган ва қисқа вақт мавжуд бўладиган гуруҳлар. Буларга оломон, халойиқ (публика), аудитория ва бошқаларни киритиш мумкин. Оломон ҳам ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади: фавкулудда оломон, шартли оломон, экспрессив оломон.

Социал институтлар.

Социологияда жамият ҳаётини ўрганишда ижтимоий ташкилотлар, институтлар каби тушунчалардан ҳам фойдаланилади.

Социал институт /лотинча – institutum, русча луғавий маъноси - установления/

Ўзбекча маъноларда, биринчидан низом, қоидалар ёки уларнинг тўпламини, иккинчидан, маҳкама, муассасаларни билдиради. Социал институт тушунчаси социологияга ҳуқуқшунослик фанидан кириб келган. Юриспруденцияда социал институтлар дейилганда,- ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни идора қиладиган ҳуқуқий нормалар /меросхўрлик, мулкка эгалик, оила ва никоҳ институтлари/ тушунилади.

Социал институтларни конкрет ташкилот ва гуруҳлардан фарқлаш лозим. Юзаки кўринишда, социал институт муайян вазифани бажарувчи одамлар, муассасалар, идоралар мажмуи сифатида гавдаланади. Мазмунига кўра эса, социал институт шахсларнинг конкрет вазиятларда амал қиладиган мақсадга мувофиқ, расмий ва норасмий, барқарор, стандартлашган тамойил, нормалар, ўрнашмаларини билдиради.

Социал институт, қисқача таърифда, одамлар социал ташкиллашган ва регуляция қилинадиган фаолиятларини англатади. Социал структурага кирувчи ҳар бир социал институт муайян ижтимоий аҳамиятдаги вазифаларни адо этиш учун ташкил топади, ҳар бир социал институт фаолият мақсади, унга эришишни таъминловчи конкрет функциялар, ушбу институтга хос бўлган социал позиция ва роллар, шунингдек, мақсадга мувофиқ, керакли ҳатти-ҳаракатларни рағбатлантирувчи девиант /оғма/ ҳатти-ҳаракатларга қарши қаратилган тазийиқлар /санкциялар/ тизими тавсифланади.

Жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий ва ҳалқаро соҳаларига хос бўлган социал институтларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Сиёсий институтлар муайян ҳоқимият мавжудлигини, иқтисодий институтлар эса моддий неъматларнинг ишлаб чиқарилишининг тақсимланишини таъминлайди. Жамиятнинг муҳим институтларидан бири – оила ҳисобланади. Унинг фаолияти /ота-оналар, ота-оналар ва болалар ўртасидаги тарбия усуллари/ ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар билан белгиланади. Бундан ташқари жамиятда бир қатор ижтимоий-маданий институтлар /маориф, соғлиқни сақлаш тизимлари, маданий-тарбиявий муассасалар, фан, дин институтлари/ амал қилади.

Социал институтлар социал муҳит билан ўзаро таъсирда бўлади. Бу ўзаро таъсир нормал тарзда, шунингдек, норманинг бузилиши шароитида ҳам бўлиши мумкин. Ҳар қандай реал жамиятда норматив тартиботга бўйсунмайдиган аномик ҳодисалар бўлиш табиийдир.

Амал қилиш доираси ва вазифаларига қараб социал институтларнинг қуйидаги кўринишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

Реляцион институтлар. Бу институтлар жинс ва ёшдан тортиб то касб-машғулот тури ва қобилияти мезонларига асосан жамиятнинг ролга оид таркибини аниқлаб беради;

Интегратив /уйғунлаштирувчи/ социал институтлар. Бу институтлар бир бутун тузумга жамият манфаатларини қондиришга масъул бўлган социал ролларни ифодалайди;

Анъанавий социал институтлар.бу институтлар одат, маросимлар ва қариндош-уруғчилик томонидан қатъий белгиланган нормалар билан боғлиқдир.

Маданий социал институтлар. Дин, санъат, адабиёт билан боғлиқ;

Социал институтларнинг бажарадиган асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а/ жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш, қайтадан тиклаш;

б/ социализация /индивидга ижтимоий аҳамиятли бўладиган қадрият ва

нормаларни етказишнинг турли хил шакллари/;

в/ тартибга риоя қилиш ва ахлоқни сақлаб туриш;

Жамият тараққиётнинг ҳар бир босқичи унга мос бўлган муайян социал институтлар амал қилишини тақазо этади. Ҳозирги замон цивилизацияси томон қадам ташлаётган мустақил мамлакатимизда янги мақомга монанд бўлган социал институтлар шаклланиши жараёни рўй бермоқда. Булар иқтисодий соҳада – бозор иқтисодиёти амал қилишига хизмат қиладиган социал институтлар, сиёсий соҳада – демократик ҳокимият турли бўғинлари фаолиятини таъминловчи социал институтлар, жамият барча жабҳаларига янги жамият тарзига ҳозирловчи турли хил социал институтлардир. Президент И.А.Каримов изчил тадқиқ қиладиган концепцияга мувофиқ, янги социал институтлар анъанавий социал институтларга мутлақо қарама-қарши қўйилмасдан, балки жамиятимизнинг ўтмиши, ҳозирги ва келажаги ворислигини таъминлашга хизмат қиладиган, жамиятдан бегоналашмаган, мамлакатимиз минтақасига мос келадиган социал институтлар фаолиятига йўл очиб берилмоқда.

Социал институтлари сингари социал тизим амал қилишини таъминлайдиган ижтимоий структуранинг асосий «хужайра» ларидан бири социал ташкилотлардир. Социал институтлардан фарқли равишда, социал ташкилотлар одамларнинг иш жараёнида муайян вазифаларни бажаришдаги ихтиёрий ёки мажбурий уюшмаси тушунилади.

Социал ташкилотнинг бошқа социал гуруҳлашувлардан фарқи уни ташкил этувчи индивидлар қатъий равишда муайян социал роль ва позицияларни ижро этишларидадир. Социал ташкилотлар индивидларнинг эҳтиёж ва манфаатларининг маълум бир қатъий меъёрида қондирилишига хизмат қилади.

Социологияда махсус йўналиш социал ташкилотлар икки бўлади: расмий ва норасмий ташкилотлар ажратилади. Расмий ташкилот махсус маъмурий аппаратга эга бўлади. Бу маъмурий аппаратнинг асосий вазифаси – ташкилот мавжудлигини таъминлаш. Бундай индивид биринчи навбатда шахс эмас, балки махсус социал ролни ижро этувчи ташкилотнинг бўлагидир. Ташкилот нечоғлик катта ва мураккаб бўлса, маъмурий аппарат ҳам шу даражада мураккаб вазифаларни бажаради. Ташкилотнинг бюрократлашув даражаси маъмурий муаммоларни ҳал қилиш учун сарфланадиган кучлар билан ташкилот мақсадига эришиш учун сарфланадиган кучлар миқдорларининг нисбатига боғлиқдир. Айрим ҳолларда маъмурий мақсадлар ташкилотнинг асл мақсадларини мутлақо четлаштиришлари ҳам мумкин. Бундай ҳол ташкилотда жамиятга эмас, балки ўз-ўзига хизмат қилишга «бепарволик»ка олиб келади.

Социал ташкилотларда қатъий бюрократик тамойилларга асосланган ташкилий иерархик /ташкилот аъзоларининг бир-бирига нисбатан босқичма-босқич расман тобеликда/ муносабатлардан ташқари норасмий муносабатлар ҳам мавжуддир. Бу муносабатлар қатъий маъмурий қоидалар тизими шароитида ташкилот самарадорлигини оширади ва қуйидаги ижобий вазифаларни бажаради: иш вазифасига кўра бўйсинувчи индивидлар ва мансабдор шахслар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган зиддиятларни юмшатади, ташкилот аъзоларининг бирдамлигини мустаҳкамлайди, шахсий кадр-қиммат ҳиссини сақлаб қолади.

Социологияда ташкилотларни таҳлил қилишда уч асосий ёндашувни ажратиш кўрсатиш мумкин: рационал, табиий в нерационал ёндашувлар.

Рационал ёндашув нуқтаи назаридан ташкилот «асбоб» аниқ қўйилган мақсадларга эришиш воситаси деб қаралади. Ташкилот бу ҳолда бир-бирларини

алмаштиришлари мумкин бўлган, лекин бу билан ташкилотнинг бутунлигига, яхлитлигига дахл этмайдиган алоҳида мустақил бўлақлар йиғиндиси, мажмуи деб қаралади. Рационал ёндашув кўп ҳолларда ташкилотда мавжуд бўлган норасмий муносабатларни инобатга олмайди.

Рационал ёндашув фарқли ўларок, табиий ёндашув тарафдорлари ташкилотни «табиий бутунлик», ўзига хос организм сифатида ўрганайдилар. Бу организм учун табиий ўсиш, ўз мавжудлигини давом эттириш ва тизим мувозанатини сақлаб қолишга интилиш хосдир. Бу нуқтаи-назарга кўра, ташкилот кўйилган мақсадларига эришгандан кейин ҳам ўз мавжудлигини давом эттириши мумкин. Асосий вазифа ташкилотдаги мувозанатни таъминлашдир. Ташкилотга табиий ёндашувда норасмий муносабатларга кўпроқ эътибор берилади.

Ҳар икки ёндашувнинг ижобий томонларини қўшишга интилиш натижасида янги ёндашув – ташкилотнинг нерационал модели вужудга келди. Ғарб социологиясида Блау, Гоулднер ва бошқалар рационал ва табиий ёндашувни қўшишни, ташкилодаги рационаллик ва норасмий муносабатларни уйғунлаштиришни ёқлаб чиқишди.

Инглиз социологлардан бири А.Р.Радклифф-Браун жамиятнинг фаолиятдаги тирик организм сифатида қараб, унинг таркибий тадқиқи ижтимоий бирликлар функцияси тадқиқидан ажралмас, деб ҳисоблайди. У жамиятнинг қуйидаги асосий таркибий тузилишини бошланғич асос сифатида олиб қарайди:

1. Жамият мавжуд бўлиши ва яшаши учун унинг аъзолари ўртасида минимал бирдамлик бўлиши зарур; ижтимоий ходисаларнинг функцияси ижтимоий гуруҳлар ўртасида бирдамликни, ҳамжиҳатликни яратиш, тутиб туриш ва шунга хизмат қилишдан иборат.

2. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий тизимларнинг қисмлари, элементлари ўртасида ўзаро муносабатларнинг минимал даражагача бирлиги ва мувофиқлиги сақланиши зарур.

3. Жамиятнинг ҳар қандай типи инсон фаолиятининг турли кўринишлари ва таркибий жиҳатларини намоён қилади, ҳамда уларнинг мувофиқлигини сақлаб туради.³

Радклифф-Брауннинг юқорида кўрсатилган концепциясини ҳар қандай кўринишдаги ижтимоий таркиб ва ижтимоий воқеликдаги тартибли тизимга тадбиқ қилиш имконияти бор.

Жамият ижтимоий таркибий тузилишини ўрганишга таркибий-функционал ёндашиш ижтимоий тизимларининг нафақат ошқора функцияларини, балки оддий муносабатларда кўзга ташланвермайдиган яширин, салбий характердаги функцияларини ўрганишни, уларни бартараф этиш йўллари, нейтраллаштириш имкониятларини излаб топиш вазифасини ҳам ичига олади. Ижтимоий ривожланишнинг таркибий функционал зиддиятлагини аниқлаш, тадқиқ қилиш масаласи ҳам ижтимоий муносабатлар социологиясида муҳим ўрин тутади. Социологик тадқиқотлар орқали бундай зиддиятларини ҳал этиб бориш жараёнида олинган ҳар қандай социал объектнинг ички тузилишига путур етказмаслик, ижобий функцияларини сақлаб қолиш жуда ҳам муҳимдир.

Ҳар бир ижтимоий гуруҳ, айрим олинган шахс, ҳам жамият ижтимоий таркибида ўз ўрнига эга бўлади. Шахс ўзининг жинси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, мутахассислиги, оилавий аҳволи, миллати ва бошқа шу

³ Радклифф-Брауннинг юқорида кўрсатилган концепциясини ҳар қандай кўринишдаги ижтимоий таркиб ва ижтимоий воқеликдаги тартибли тизимга тадбиқ қилиш имконияти бор.

кабилар билан муайян ижтимоий таркибига киради.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби – ижтимоий гуруҳлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўз мавқеи билан фарқ қилувчи томонлари мажмуасидан иборатдир. Жуда қадим замонларда жамият турли гуруҳлардан иборат бўлган. Масалан, қадимги Ҳиндистонда жамият юқори табақа – брахманлар, ўрта табақа – кшатрийлар/жанги тоифаси/ ва шудралар /қора халқ/дан иборат гуруҳларга ажратилган. Қадимги юнон файласуфи Афлотун эрамиздан аввалги IV асрда жамият аъзоларини 3 гуруҳга ажратиб кўрсатган: файласуфлар /юқори табақа бўлиб, давлатни бошқарувчилар сифатида/, ҳарбий жангчилар ва қуйи табақа – қуллар.

Дин социологияси

Социологиянинг асосчиси О.Конт таснифида инсоният ўз ривожда уч босқични босиб ўтади: теологик, метафизик ва илмий босқичлардир. Конт фикрига, ҳар учала босқичда ҳам дин муайян роль ўйнайди.

Диннинг ўзига хос белгилари:

1. Муайян эътиқод ва таълимотнинг мавжудлиги. Ҳар бир дин дунёни ўз нуқтаи назарига изоҳлайди ва ишонувчиларда муайян эътиқод шакллантиради.
2. Маросим ва расм-русмлар. Ҳар бир дин ўзига хос маросим ва расм-русумларга эга.
3. Диний маросим ва расм-русумларнинг муайян қисми фақат белгиланган жойларда жамоа бўлиб бажарилиши.

Дин социологияси XIX аср охири ва XX аср бошларида шаклланди. Дин социологиясининг шаклланиши М.Вебер номи ва илмий фаолияти билан боғлиқ. Макс Вебер дин ва жамият муносабатларини таҳлил қилар экан умуман дин тўғрисида эмас, муайян даврдаги муайян дин ёки диний оқим тўғрисида фикр юритилади.

Макс Вебернинг фанидаги энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги протестантлик мазҳабининг иқтисодий тараққиётга ўтказган таъсирини кашф этишидир. Унинг назариясига кўра, бойликни, бойлик орттиришга интилишни унга хушламайдиган христиан дини мазҳаблари иқтисодий тараққиётга муайян даражада тўсиқлик қилганлар. Бойликни худонинг неъматини, унга интилишни эга бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатнинг ривожланишига кучли туртки берди. Вебер талқинида, протестантлик капитализм вужудга келишидаги асосий сабаблардан бири эди.

М. Вебер динларни таҳлил қилиш натижасида улар саноат капитализми ривожланишига ғов бўлмоқда деган хулосага келди. Молиявий муносабатларга чекловлар қўйиш, ижтимоий ҳаётга пассив муносабатни тарғиб қилиш орқали бу динлар, Вебер фикрича, ижтимоий тараққиётга тўсиқлик қилади. Унинг талқинида христиан дини, айниқса протестантлик пассив кузатиб ўтирмай, уни бартараф қилиш учун фаол курашга чақириш орқали ижтимоий тараққиётга катта туртки берида.

Марказий Осиёда ақидапарастларнинг кескин хуружларидан бири XX аср бошларида юз берди. Хижоздан кириб келган ақидапараст оқимлар Марказий осийда ижтимоий тангликни келтириб чиқардилар. Бидъатга қарши кураш ниқобида улар ижтимоий ҳаётда юз берган барча янгиликларни йўқ қилиш учун кураш бошладилар.

Ақидапарастларнинг ижтимоий тараққиётни ортга қайтариш учун қилган ҳаракатларига қарши тараққиётпарвар маърифатчилар ҳаракати вужудга келди.

Тарихда жади́дчилик номини олган бу ҳаракат намояндалари халқни илм-маърифатли қилиш диний эътиқодда мутаассибликдан мўътадиллик томон юз тутиш ғоялари билан чиқдилар.

XX аср ўрталарида социологияда “фуқаролик динлари” тушунчаси пайдо бўлди. Бу тушунча илохий кучлар ва ходисаларга эмас, ижтимоий турмушдаги нарсаларга сиғинишни англатади.

Дин социологияси ижтимоий фикрда дин атамаси билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий хулқни ўрганади.

ГУРУҲҲИЙ БИРДАМЛИК - шахслараро алоқаларнинг гуруҳ ҳаётий фаолиятининг ворисийлигини ва барқарорлигини таъминлашга хизмат қилувчи мустаҳкамлиги.

ГУРУҲҲИЙ МУТАНОСИБЛИК - гуруҳ ҳамжихатлиганинг ижтимоий-руҳий кўрсаткичи бўлиб, унда гуруҳ аъзоларининг ўзаро низоларсиз муомала қилиши ва мувофиқлик имкониятлари акс этади.

ГУРУҲ МЕЪЁРЛАРИ - ҳар бир гуруҳ жорий этган амалдаги тартиб-қоида ва талаблар мажмуи бўлиб, у гуруҳ аъзолари хатги-ҳаракатларини ташкил этишда, уларнинг ўзаро муносабатлари, ҳаракатлари ва муомаласида муҳим аҳамият касб этади.

ГУРУҲ ТУЗИЛМАСИ - ўзаро фаолият қатнашчиларининг мустаҳкам равишда қайтадан вужудга келишининг тартибланган тизими.

ДИАДА - икки кишидан иборат гуруҳ.

ЗАРДУШТИЙЛИК- хоразмда эрамиздан аввалги VII асрда пайдо бўлган яқка худоликка асосланган дин.

КАТТА ГУРУҲ - катта миқдордаги аъзоларга эга бўлган, турли алоқалар хилларига эга бўлган ижтимоий гуруҳ.

СОЦИАЛ ИНСТИТУТ - (институт - лат. institutum -қурилма) - ғарб социологиясида, айниқса структуравий функционализмда кўп ишлатиладиган тушунча. Социал институт инсон фаолиятини бошқарувчи ва социал тизим ясовчи роллар ва статуслар тизимини яратувчи турли расмий ва норасмий қоидалар, томоиллар, меъёрлар, қурилмаларнинг, қатъий мажмуини англатади. Социал институт социал гуруҳ социал ташкилотлардан фарқ қилади.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ (ИЖТИМОЙЛАШУВ) - индивид томонидан мавжуд ижтимоий меъёрлар, қадриятлар ва билимлар тизимини ўзлаштириш жараёни.

Мавзу юзасидан назорат саволлари.

- 1. Социологияда социал гуруҳ тушунчаси.**
- 2. Социологияда социал институт тушунчаси.**
- 3. Социал институт тушунчаси.**
- 4. Дин социомаданий институт сифатида.**

5-Мавзу: Шахс социологияси ва девиант хулқ-атвор. (2 соат)

Режа:

1. Шахс социологияси.
2. Девиант-хулқ атвор социологияси.
3. Социал назорат.

Шахс социологияси.

Шахснинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти социология фанининг муҳим ва бахсталаб соҳаларидан бири бўлиб келди. Инсон моҳиятини дастлаб ўрганган олимлар Хитойдаги Конфуций ва унинг издошлари эди. Милоддан аввалги 298-238 йилларда яшаган олим Сень-Цзи шундай деб ёзган эди: “Туғма хусусиятлар-бу самовий муносабатлар хосили бўлиб уларга таълим ёки уларни одамнинг ўзи яратиши воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун ортирилган фазилатдир. Ҳозирги инсон туғилишидан бошлаб фойда олишга интилади. Бу шунга олиб келадики, кишилар ўзаро рақобатлашадилар ва бир-бирларига ён бермайдилар. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартириш, яратилган қоидалар асосида таълим бериб, уларни адолатлиликка ва масъулиятлиликка ўргатиш лозим⁴”

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ижтимоий мавжудод эканлигидир. Инсон ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидагина шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан холи бўлса, ундаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатидан халос бўла олмайди.

Индивид инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вакиллари билан биридир. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб, у маълум ва бетакрор индивидуалликка эга бўлади. Индивиднинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришиш натижасида унинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бориши учун замин яратади. Замонавий жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатларидаги ўрни юксалиб борди. Бу жамиятларда ўзаро муносабатларнинг бир-бирига таъсир этиш даражаси ва меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви-унинг даражаси секинлик билан юксак таълим тажрибага, шунингдек юқорий касбий малакага асосланиши, ижтимоий муносабатларнинг қонунлар, меъёрлар, шартномалар асосида мувофиқлаштириш расмий тизимининг шаклланиши, ижтимоий бошқарув такомиллашган тизимнинг яратилиши, диний давлат ва бошқарувдан ажратилиш, ижтимоий институтларнинг кўпайиши ва ривожланиши каби омиллар натижасида инсонлараро муносабатлар юксалиб, сиёсий институтларни назорат этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини химоя этиш, жамиятда тенглик ўрнатиш имконияти пайдо бўлди.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, иктисодий ҳаёт социологиянинг тадқиқот объектга айланди. Худди шу даврда ишлаб чиқаришда инсон

⁴ Анталогия мировой философии. В4-х. т. Москва, 1969. Т. 1. Ч.1. с.230-230.

омилининг етакчилик роли англаб етилди ва бу борадаги тафаккур шаклланиб борди.

Хозирги даврда иктисодий хаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий максадларга асосланмасдан тасаввур килиб булмайди. Шунга кура Президент Ислом Каримовнинг бозор иктисодиётига утиш даври тамойилларидан бири булган «иктисодиётнинг сиёсатдан устунлиги» тамойили иктисодий хаётнинг маъмурий буйрукбозлик мафкурасидан холи булишини, иктисодиётни эркинлаштиришни кузда тутуди.

Шахс ўзинг социал шарт-шароитига боғлиқ бўлган ва индивидуал суратда ифодаланган суратларига: Интеллектуал, эмационал ва иродавий сифатларга эга бўлган одам. Шахсни илмий тушиниш инсон мохиятини ижтимоий муносабатлар мажмуи деб таърифлашга асосланади. Психалогияда ўзига хос индивидуал характерга интеллект, эмационал хусусиятларига эга бўлган хар бир киши шахснинг психалогик хусусиятларига одамнинг характери, темпераменти, кисмларнинг утиш хоссалари киради.

Психик холатлар (кечинмалар, хатти-харакат мативлари ва бошқалар) узликсиз узгарганда шахснинг психалогик тузилиши ёки киёфаси маълум даражада доимий бўлиб қолади, бу эса турмуш шароитининг нисбий доимийлиги билан индивид нерв системасининг тепалогик хусусиятлари билан боғлиқдир. Шахс психалогик тузилишининг ўзгаришлари, инсон турмушида содир бўладиган ўзгаришларнинг, ижтимоий тарбия процессининг натижасидир. Шахс инсоннинг ички хислатлари ва хусусиятларининг алоқадор мажмуи бўлиб, барча ташқи таъсирлар мазкур хусусиятлар орқали сингиб ўтади. Шахснинг фаоллик манбаи-инсоннинг хилма-хил шахсий ва ижтимоий эҳтиёжлардан иборат. Шахсдаги субъективлик (кечинмалар, онг эҳтиёжлари) инсон билан теварак атрофдаги воқелик ўртасида вужудга келадиган объектив муносабатлардан ажралмасдир. Шахснинг ривожланиш даражаси мазкур муносабатлар тарихан нечоғлик прогрессив эканлигига боғлиқ.

Жамият қодалари хаётий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жихатидан мураккаб тузилиш ташкил қилади. Бизнинг хазирда яшаб турган фаолиятимизни социал тизимининг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функцианал ва ривожланиш қонуниятлари, хар бир бўлакчаларининг ўзига хос тамонларини, ўзаро муносабатларини илмий жихатдан ўрганиб тўғри бошқариш мухим аҳамиятга эгадир.

Бунинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз Республиканинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитлари ва хусусиятларини халқ анъаналари ва урф-одатлари хар тамонлама хисобга олишга асосланганлиги соционал тадқиқотларда ўз аксини топмоғи зарур.

Ижтимоий тизим-мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли бир бутун ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади. Хар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркибий тузилишига эга. Жамиятнинг айрим таркибий тизимлари, масалан, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ижтимоий турмуш фан ва бошқа шу каби соҳалардан то алоҳида олинган инсонгача бўлган ижтимоий тизимлар шулар жумласидандир.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий-тарихий жараён тарзида боради. Хар бир ижтимоий тизим бошқасининг юқори даражасидаги тизими таркибига олади. Жамият хаётида бирон бир ижтимоий тизим алоҳида равишда, бошқалардан, ижтимоий мухитдан ажраган ҳолда яшай олмайди.

Сиёсий тизим жамиятни бошқариш билан боғлиқ бўлган тизим хисобланади. Бу тизим таркибига барча сиёсий ташкилотлар, давлат ҳуқуқий органлар (Суд, прокуратура, милиция, қамоқхона ва бошқалар), сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва улар билан боғлиқ бўлган сиёсий муносабатлар киради.

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий тизимини социологик жихатдан ўрганиш сиёсий соҳада қилиниши керак бўлган қуйидаги асосий вазифаларни ўз ичига олади: «Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этиш, жамиятнинг сиёсий тизимини, давлат идораларининг тузилмасини тубдан яхшилаш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимиятнинг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйиш, адолатли ва инсонпарвар қонунчиликни вужудга келтириш лозим» бўлган вазифалардир.

(И.А.Каримов Ўзбекистон: Миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993 й. 43-бет)

Девиант ҳуқ атвор ва унинг турлари

Девиация (лотинча четга оғувчи феъл-атвор деган маънони беради) кўпгина ҳолларда социал санкцияларга муҳтож бўлади. Девиациянинг шундай кўринишлари борки, улар одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар нормаларининг бузилиши билан боғлиқ бўлиб, жамиятга жиддий зарар етказмайди. Улар ижтимоий фикр ва ўзаро муносабатлар қатнашчиларининг ўзлари томонидан бошқарилади.

Девиациянинг позитив ва негатив кўринишлари мавжуд. Позитив девиация ҳоллари нормалар эскириб, талабга жавоб бермай қолганда ва улардан оғиш тизимнинг ривожига, феъл-атворнинг мавжуд консерватив стандартларини ўзгартиришга ёрдам бериши мумкин бўлганда учрайди. Негатив девиация социал патологиядир ва унинг кўринишлари конкрет шахсга ва бутун жамиятга жиддий зарар етказди.

Буугунги кунда, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида административ бошқарув тизими томонидан юзага келтирилган ва қутилган натижаларни бермаётган илгариги феъл-атвор нормаларининг девальвациясига олиб келувчи сифатга хос ўзгаришлар рўй бераётган даврда девиация муаммоси долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш, эски иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий муносабатларининг бузилиши, одамларининг моддий аҳволида негатив акс этаётган ишлаб чиқаришнинг стабил бўлмаган ривожланиши билан боғлиқ муаммолар, қутилган натижа ва реаллик ўртасида қарама-қаршиликларга, жамиятда жиддийликнинг ва одамларнинг ўз феъл-атвори ўзгартиришга ва мавжуд нормалар чегарасидан чиқишга мойиллигига олиб келди.

Девиациянинг қуйидаги классификацияси мавжуд: жиноятчилик, алокоголизм, гиёҳвандлик, суицид, фоҳишабозлик.

Жиноятчилик франко-белгиялик олим математик статистик Л.А.Кетле ўзининг «социал-физика» (1835 йил) китобида шундай хулосага келдики, ҳар қандай социал тузум ўзининг ташкил топишига кўра келиб чиқувчи жиноятларнинг маълум бир миқдори ва тартибини белгилайди. Бу соҳада олиб борилган тадқиқотлар жиноятни бир қатор объектив ва субъектив факторлардан келиб чиқишидан кўрсатди: социал ўрин (мавқе), фаолият тури, маълумот даражаси, қониктирмайдиган моддий аҳвол, индивид ва социал гуруҳ ўртасида муносабатларни пасайиши, маданий чегараларнинг йўқлиги, социал назоратни талабга жавоб бермаслиги.

Жаҳон амалиёти кўрсатганидек, бозор муносабатларига ўтишда, айниқса, биринчи даврларда жиноятни кучайиши кузатилади. Жиноятчиликни аҳволига носоғлом конкуренция, ишга жойлашишга қийинчиликлари, инфляция катта таъсир кўретади. Жиноят бу инсониятни барча нуқсонларини акс эттиришидир. Ҳеч қайси жамият уни йўқ қилишга эришгани йўқ. Шундай бўлсада, жамиятни мажбурий бўлган вазифаси ўсиш темпларини пасайишига эришиш ва жиноятчиликни социал чидамкорлик даражасида назорат устида ушлаб туришидир.

Алкоголизм (ичкиликбозлик). байрам, тантанали маросимлар, оилавий тантаналарни ўтказишда, шунингдек, шахсий муаммоларни ҳал этиш йўлида спиртли ичимликлар ичиш мажбурий бўлиб қолганлиги анъанаси инсонлар ҳаётида алкогольни қаттиқ ўрнашиб қолганлигига асос бўлади. Лекин бу социал-маданий анъана жамиятга қимматга тушмоқда. Статистикага кўра, собиқ иттифоқ даврида майда безориликни 90%, тажавузкорликни 90%, бошқа жиноятларни қарийиб 40% ичкиликбозлик билан боғлиқ бўлган.

Тарих гувоҳлик берадики, жамият алкоголизмга қарши 2 йўл билан курашган:

1) Спиртли ичимликларни чегаралаш, уларни ишлаб чиқаришни ва сотишни қисқартириш, нархини ошириш, таъқиқ ва чегараларни бузганлиги учун жазони кучайтириш йўлидир.

2) Бу алкогольга эҳтиёжни камайитиришга қаратилган чора тадбирларни кучайтириш, ҳаётни социал ва иқтисодий шароитларини яхшилаш, умумий маданий ва маънавиятни ўсиши, алоҳида алкогольсиз феъл-атвор стереотипларини шакллантириш йўлидир. Иккинчи йўл мақсадга мувофиқдир, лекин бу алкоголизмга қарши курашни административ йўлини рад этмайди. Бу 2 йўлни бирга онгли равишда мувофиқлаштириш лозим.

Гиёҳвандлик (наркомания). Шахсга ва жамиятга бугун бузғунчи таъсир кўрсатувчи, оғир социал оқибатларига кўра гиёҳвандлик асосий ўрин тутди. Социологик тадқиқотлар кўрсатишича, одамлар роҳат олиш, ўткир ҳиссиётларга киришиш учун гиёҳванд моддаларга берилиб қоладилар. Гиёҳвандлар асосан ёшлар ичида кўп учрайди. Тадқиқотлар яна шуни кўрсатадики, кўпчилик бошқа одамлар таъсири остида, асосан дўстлари, танишлари орқали гиёҳванд моддаларга берилиб қолмоқдалар. Хавфли томни шундаки, наркотиклар қабул қилишни бошланиш этапларида одам ҳеч қандай ёмон таъсир, оғир сезмайди, аксинча гиёҳванд моддани қабул қилганда кайфият кўтарилади. Жисм шундай роҳат оладики, буни кўпчилик соғлиқга яхши ёрдам беради, тинчлантиради деб ўйлайди. Жисмоний ва психик деградация босқичида эса, улар боши берк кўчага кириб қолганлигини англаб етадилар. Лекин бу одатдан вос кечишга кучлари етмайди, унга бўйсуниб қоладилар. Гиёҳвандлик билан курашида социал, иқтисодий, маданий характердаги чора-тадбирлар ва шунингдек махсус медицинага оид, ҳуқуқий чора-тадбирлардан фойдаланилади.

Суицид (ўз-ўзини ўлдириш). Суицид бу одамнинг ўзини-ўзи ўлдиришга ҳаракат қилишидир. Кўп ҳолларда суицид четга оғувчи феъл-атвор сифатида ечилиши мумкин бўлмаган муаммолардан, умуман ҳаётдан қутулиш усули бўлиб келади. Бундай ҳоллар кузатилиб, ўрганилиб, шундай хулосага келиндики, улар маълум даражада жинс, ёш маълумот, социал ва оиладаги тутган ўрнига боғлиқ ҳолда келиб чиқади. Суицидлар, асосан ривожланган давлатларда кўп учрайди ва бугунги кунда уларни кўпайиши кузатилмоқда. Эркалар орасида содир этилаётган суицид ҳоллари аёл орасидагига қараганда кўпроқ оғир аҳволларга олиб келади. Ўз

жонига қасд қилиш 20 ёшгача ва 55 ёшдан ошганлар ичида учрайди. Ҳозирги ўз-ўзини ўлдириш ҳоллари 10-12 ёшли болалар ичида ҳам кучаймоқда. Жаҳон статистикасига кўра, суицид феъл-атвор кўпинча шаҳарларда, ёлғиз яшовчи одамлар орасида кузатилади. Ўрта Осиёда 60-йиллардаёқ аёллар ичида ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кузатилган. Асосан ўзини ёқиш кўпайган. Бунинг социал сабаби аёлларга бўлган нотўғри муносабатлар, уларга жамият томонидан бефарқ қаралганлиги турмушдаги қийинчиликлар, аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этишда зарур шарт-шароитни яратиш билан боғлиқ бўлган муаммоларни маҳаллий бошқариш органлари томонларидан нотўғри ҳал этилганлигидир.

Фоҳишабозлик. Бу термин латинча «Prostitutio» сўзидан олинган бўлиб, орномусни йўқотиш, хўрлаш, топташ деган маъноларни беради. Меҳнат таксимоти, шаҳарларни вужудга келиши жараёнида пайдо бўлган 2фоҳишабозлик капиталистик муносабатлар билан бир қаторда ривожланиб борди. XX асрнинг 20 йилларининг бошларидан Европада ҳам, Шимолий Америкада фоҳишабозликни камайиши кузатилмоқда. Бу анъанани сабаби тадқиқотчиларни фикрига кўра аёлларни иқтисодий аҳволини яхшиланиши, бировга қарам бўлиб қолмаслигидир. Собиқ иттифокда фоҳишабозлик тўғрисида гапирилмас эди, яқиндан бошлаб тадқиқот натижалари очиқ матбуотда эълон қилина бошланди, қаерлардадир бу ҳаракатлар қонунийлаштирилган. 20-йилларда кўп аёллар бундай иш билан очлик ва етишмовчилик туфайли шуғулланишган. Улар асосан маълумоти паст аёллар эди. Бугунги кунда социал ва ёш базасини кескин кенгайиши кузатилмоқда. Аёллар бундай ишни очликдан, йўқчиликдан эмас, балки моддий аҳволини янада яхшилашга, «чиройли ҳаёт»га интилишлари туфайли қилмоқдалар. Фоҳишабозликка қарши турли сиёсатлар олиб борилган: прогибиционизм (таъқиқ), регламентация (рўйхатга олиш ва медицинага оид кўрсатиш), аболиционизм (профилактика), тушунтириш-тарбиялаш ишлари. 1-2 формани етарлича эффектив эмаслиги маълум бўлди. Моддий манфаатдорликни ўсиши билан аёлларни ахлоқий ўсиши фоҳишабозликни бора-бора четга чиқишига ёрдам беради.

Ҳозирги кунда ўсмирлар орасида девиант феъл-атворни ўсиши долзарб муаммо бўлиб қолмоқда. Ўсмирлар кўпинча четга оғувчи ҳатти-ҳаракатларни онгсиз равишда, беҳосдан қиладилар. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги қилган ишларини моҳиятини англаб етмайди, ўз хатосини, айбини кўрмайди. Сўровлар натижасига кўра, ўсмирларни кўпчилиги ўз жиноий ишларини сабабини ташқи шарт-шароитлардан қидирадилар, ташқи дунёни айблайдилар, сўралганларни тўртдан бир қисми ўхшаш вазиятда ҳар бири шудай ҳатти-ҳаракат қилишини айтиб ўтганлар. Ўсмирларни ҳатти-ҳаракатида четга оғиш ҳолларини асосида социал-маданий эҳтиёжларни ривожланмаганлиги, маънавий дунёни етишмовчилиги ётади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ёшлар девиацияси-жамиятдаги социал муносабатларни акс эттишидир. Четга оғувчи феъл-атвор сабабларини топиш, социал ёрдам тизимини ташкил қилиш, тушунтириш тарбия ишларини олиб бориш бўйича яхши ўйланган, мақсадли йўналтирилган ишлар қилиш керак.

Социал назорат.

Инсон тарбиясида энг биринчи ва энг муҳим ижтимоий назорат институти бу – оиладир. Фарзанд тарбиясида ва баркамол авлодни шакллантиришдан соғлом оила муҳитини ўрни каттадир. Қолаверса, инсон ҳатти-ҳаракати ва хулқ-атвори, фаолиятини таълим муассасалари, маҳалла, меҳнат жамоаси, умумдавлат миқёсида эса қонунни ҳимоя қилиш органлари (суд, прокуратура, милиция) ҳам назорат

қилиб боради ва ушбу шахсга нисбатан ижтимоий назорат институтлари вазифасини бажаришади.

АДАПТАЦИЯ (лот. adaptatio - мослаштириш) - инсоннинг янга фаолият шароитларига, маълум бир ижтимоий гуруҳлардаги муносабатлар тизимига мослашуви.

АНЪАНАЛАР - узок вақт давомида авлоддан авлодга ўтказиб бериладиган ва маълум жамиятларда, ижтимоий гуруҳларда сақланиб борадиган ижтимоий ва маданий мерос элементиари.

АСОЦИАЛ ХУЛҚ (юнонча - инкор ва socialis - ижтимоий)-алоҳида олинган шахс ёки одамларнинг ижтимоий-салбий сабаблар асосида юзага келадиган ижтимоий ҳаёти шакли бўлиб, бундаи ҳатти-ҳаракат бошқа шахс, ижтимоий гуруҳ ва ҳатто жамиятга ноқулайликлар ёки зарар етказиши мумкин (масалан, ичкиликбозлик ёки жиноятчилик).

АХЛОҚИЙ-МАЪНАВИЙ МЕЪЁР - тўғри ёки нотўғри ҳулқ-атвор ва ҳатти-ҳаракат ҳақидаги ғоялар ва қарашлар тизими бўлиб, у бир хил ҳаракатларни бажаришни талаб этади ва бошқаларини тақиқлайди.

АҲЛОҚ - у ёки бу ижтимоий гуруҳлар ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларни назорат қилиш ва тартибга солиш вазифасини бажарувчи ижтимоий институт, меъёрлар, баҳолар, ҳулқ-атвор намуналари тизими.

ДЕВИАНТ ҲУЛҚ-АТВОР (лот. deviatio - оғиш) - ижтимоий нормативлар ва меъёрлардан оғиб кетувчи ҳатти-ҳаракат.

НАРКОМАНИЯ- (юнон. narke-қарахтлик, mania-эҳтирос) наркотик моддаларнинг истеъмол қилиш натижасида шахснинг рухий ва ижтимоий вояга етишнинг сенилашуви ва ундан келиб чиқадиган муаммолар.

Мавзу юзасидан назорат саволлари.

- 1. Социологияда шахс тушунчаси.**
- 2. Социологияда девиация тушунчаси.**
- 3. Девиант ҳула-атвор тушунчаси.**
- 4. Социал назорат тушунчаси.**

6-Мавзу: Жамият социал структураси ва стратификацион жараёнлар.

Режа.

1. Социал структура тушунчаси.
2. Стратификацион тизимлар.
3. Социал динамика ва социал ҳаракатчанлик (мобиллик).
4. Ўзбекистонда мавжуд стратификацион тузилмалар

Социал структура тушунчаси.

Жамият ижтимоий таркибий тузилишини ўрганишга таркибий-функционал ёндашиш ижтимоий тизимларининг нафақат ошқора функцияларини, балки оддий муносабатларда кўзга ташланвермайдиган яширин, салбий характердаги функцияларини ўрганишни, уларни бартараф этиш йўлларини, нейтраллаштириш имкониятларини излаб топиш вазифасини ҳам ичига олади. Ижтимоий ривожланишнинг таркибий функционал зиддиятлагини аниқлаш, тадқиқ қилиш масаласи ҳам ижтимоий муносабатлар социологиясида муҳим ўрин тутди. Социологик тадқиқотлар орқали бундай зиддиятларини ҳал этиб бориш жараёнида олинган ҳар қандай социал объектнинг ички тузилишига путур етказмаслик, ижобий функцияларини сақлаб қолиш жуда ҳам муҳимдир.

Ҳар бир ижтимоий гуруҳ, айрим олинган шахс, ҳам жамият ижтимоий таркибида ўз ўрнига эга бўлади. Шахс ўзининг жинси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, мутахассислиги, оилавий аҳволи, миллати ва бошқа шу кабилар билан муайян ижтимоий таркибига киради.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби – ижтимоий гуруҳлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўз мавқеи билан фарқ қилувчи томонлари мажмуасидан иборатдир. Жуда қадим замонларда жамият турли гуруҳлардан иборат бўлган. Масалан, қадимги Ҳиндистонда жамият юқори табақа – брахманлар, ўрта табақа – кшатрийлар/жанги тоифаси/ ва шудралар /қора халқ/дан иборат гуруҳларга ажратилган. Қадимги юнон файласуфи Афлотун эрамиздан аввалги IV асрда жамият аъзоларини 3 гуруҳга ажратиб кўрсатган: файласуфлар /юқори табақа бўлиб, давлатни бошқарувчилар сифатида/, ҳарбий жангчилар ва қуйи табақа – қуллар.

Стратификация (лот стратум - қатлам ва фасио - бажараман) - жамият тузилмаси, алоҳида қатламлари, ижтимоий табақаланиш белгилари тизими ва тенгсизликни ифоси а этувчи социологик тушунчадир.

Социал стратификация - социологик тушунча бўлиб, жамият ва ланинг айрира қатламлари тузилишини, ижтимоий табақаланиш, тенгсизлик белгилари тизимини ифодалайди, ёки бошқача айтганда жамиятнинг мулк, мақом ва ҳокимият муносабатларидан келиб чиқадиган тизими бўлиб, у ижтимоий роллар ва вазифаларни ўзида акс эттиради. Социал стратификация жамиятдаги меҳнат тақсимоотида турли гуруҳларнинг ижтимоий дифференциациясидан (табақаланишуви), шунингдек у ёки бу фаолиятнинг аҳамиятини ва ижтимоий тенгсизликни қонунийлаштирувчи қадриятлар ва маданий намуналар (стандартлар) тизимининг хусусиятидан келиб чиқади. Ижтимоий стратификациянинг асосий вазифаси - турли фаолият хиллари учун рағбатлантирувчи тизим ёрдамида ижтимоий ролларни мос равишда идрок этиш ва бажаришни таъминлашдир.

Социал стратификацияда маълумот, маиший шароит, машғулот даромад,

рухий, дин ва шу каби белгилар асосида жамият «юқори», «ўрта» ва «қуйи» синфлар ҳамда страт (қатиам)ларга бўлинади. Тенгсизлик ҳар қандай жамиятда бор. Социал стратификация тизимида кишиларнинг ўз қобилиятлари ва куч-ғайратларига мувофиқ мақомларни ўзгартиришлари (социал мобиллик) эса жамиятнинг барқарорлигини таъминлайди ва синфий курашни «ортиқча» қилиб қўяди (Марксистик тадқиқотлар ижтимоий синфлар назариясига асосланиб келинган).

Ҳар бир ижтимоий гуруҳ, айрим олинган шахс ҳам жамият ижтимоий таркибида ўз ўрнига эга. Шахс ўзининг жинси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, мутахассислиги, оилавий аҳволи, миллати ва бошқа шу кабилар билан муайян ижтимоий таркибга киради⁵.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби - ижтимоий гуруҳлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўз мавқеи билан фарқ қилувчи томонлари мажмуидан иборат. Олдинги замонларда ҳам жамият турли гуруҳлардан ташкил топган. Масалан, қадимги Ҳиндистонда жамият қуйидаги касталарга бўлинган:

- а) брахманлар (жамиятнинг олий табақаси)
- б) кшатрийлар (ҳарбийлар, савдогарлар ва ҳ.)
- в) вайшлар (деҳқонлар,хунармандлар ва бошқа шу кабилар) г) шудралар (қора халқ - куллар)

Қадимги юнон файласуфи Афлотун ҳам (ер.аввал 4-аср) жамият аъзоларини 3 гуруҳга ажратган:

- а) файласуфлар (юқори табақа бўлиб, давлатни бошқарувчи синф);
- б) ҳарбий жангчилар; в) куллар - қуйи табақа;

Ғарб социологиясида жамият ижтимоий таркиби социал стратификация тушунчаси асосида ўрганилади. Демак стратификация ғарб социологиясининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, жамият ижтимоий таркибининг ижтимоий табақаларга, гуруҳларга ажратилганини, жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни ифода қилади.

Социал стратификация назарияси марксизм социологиясининг синфлар ва синфий кураш назариясига зид бўлиб, жамиятнинг синфларга бўлинишининг асосий сабаби мулккий муносабатлардаги ҳолатни табиий-тарихий қонуният сифатида қарайди. Бу синфларни ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг маълумоти, психологик жиҳатлари, турмуш шароити, ижтимоий бандлик, даромади ва бошқа хусусиятлар билан фарқ қилади.

АҚШиик социолог Т.Парсонс: «Стратификация - ижтимоий тизим таркибий зиддиятининг асосий юзага келтирувчиси» деб, уни ривожлантирди.

Ғарб мамлакатлари социологлари жамиятни «юқори», «ўрта», «қуйи» синф ва қатламлардан иборат деб талқин қилишади. Масалан, Ғарбий Германиялик социолог Р.Дарендорф жамиятни бошқарувчи ва бошқарилувчилар тоифасига бўлади. Ўз навбатида бошқарувчилар тоифаси 2 гуруҳдан: а) мулкдор бошқарувчилар ва б) мулкдор бўлмаган бошқарувчилар - маъмурий бюрократ менеджерлардан иборат дейди. Бошқарилувчилар тоифаси ҳам 2 га: юқори - «ишчи аристократияси» ва қуйи - малакаси паст даражада бўлган ишчилардан иборат бўлиб, бошқарувчилар ва ишчи аристократиясининг қўшилишидан шаклланмоқда, деб фикр билдиради.

⁵ Ўзбекистан Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистан, 1999, 7-бет.

Юқорида таъкидлаганимиздек, америкалик олим У.Уотсон жамиятнинг социал стратификацияси моделини ишлаб чиққан. У қуйидаги кўринишгага:

Олий олий синф

Умуммиллий корпорацияларнинг бош бошқарувчилари, обрўли фирмаларнинг эгалари, олий ҳарбий амалдорлар, федерал судьялар, биржа эгалари, йирик архитекторлар, архиепископлар

Олий синф

Ўртача фирманинг бош бошқарувчиси, муҳандис-механик, газета чиқарувчи, хусусий амалиётга эга бўлган шифокор, амалиётчи юрист, коллеж ўқитувчиси.

Олий ўрта синф

Банк кассири, муниципал коллеж ўқитувчиси, ўрта бўғин бошқарувчиси, ўрта мактаб ўқитувчиси

Ўрта ўрта синф

Банк хизматчиси, тиш доктори, ўрта мактаб ўқитувчиси, корхонадаги смена бошлиғи, суғурта компанияси хизматчиси, универсам бошқарувчиси, малакали дурадгор

Қуйи ўрта синф

Автомеханик, сартарош, бармен, жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи малакали ишчи, меҳмонхона хизматчиси, почта ишчиси, полисиячи, юк машинаси ҳайдовчиси

Ўрта қуйи синф

Такси ҳайдовчиси, ўрта малакали ишчи, бензин қуювчи, офисиантка, эшик оғаси, идиш -товоқ ювувчи, уй хизматкори, боғбон, эшик қоровули, кончи, кўча супирувчи, ахлат ташувчи.

Худди шунингдек, академик Т.И.Заславская ҳам ҳозирги Россия жамиятининг социал таркибини кўрсатиб берган. Унга кўра, бу таркибий тузилиш қуйидаги кўринишга эга: Юқори, ўрта, базавий ва қуйи.

Юқори қатламга асосан элита гуруҳлари мансуб бўлиб, улар давлат бошқаруви, иқтисодий соҳалардаги юқори мансабларни эгаллаган кишилар ҳисобланадилар. Ўрта қатламга эса, ўрта ва кичик тадбиркорлар, ўрта корхоналар менежментлари, катта офисерлар тегишли ҳисобланадилар. Базавийга эса, зиёлиларнинг асосий қисми, техник хизматчилар, савдо ва хизмат кўрсалиш соҳалари ходимлари ҳамда деҳонларнинг кўпчилик қисми киради. Қуйи табақага асосан кексалар, паст маълумотлилар, соғлиги унчалик яхши бўлмаганлар ҳамда айрим қочоқлар киради.

О.Конт социологиясида социал динамика жамият ҳодисаларини ўрганишдаги муайян ёндашувни билдиради. Аслида, динамика механиканинг жисмлар ҳаракатини ва ҳаракат билан уни юзага келтирувчи куч ўртасидаги боғланишларни ўрганадиган бўлимдир. Социал дифференциация ва социал интеграцияни социал мобиллик ва ўзгартиришлар оқибати деб қараш мумкин. Социал дифференциация тушунчаси биринчи бўлиб Г. Спенсер томонидан қўлланилган. Унинг фикрича, ижтимоий эволюция бир вақтнинг ўзида дифференциация (бир хилликдан кўп хилликка ўтиш: меҳнат тақсмоти, махсус социал институтлар пайдо бўлиши) ва интеграция (органларининг бир-бирларига тобора мувофиқлашиб бориши, оддийдан мураккабга ўтиш, умумий алоқадорлик такомиллашуви), ижтимоий тартибот мукаммалашувидан иборатдир.

Е.Дюркгейм социологик тизимида ҳам жамиятдаги дифференциация ва интеграция жараёнларига эътибор берган. У дифференциацияни аҳоли зичлигининг

ошиши ва шахслараро ва гуруҳлараро мулоқатлар суръатига боғлаб тушунтирган. Одатда, дифференсиасия тушунчаси «тафовут» сўзининг синоними сифатида ишлатилади. Бу ҳолда у роллар, статуслар (мақомлар), институт ва ташкилотларни турли мезонлар ёрдамида классификация қилишга ёрдам беради.

Структуравий функционализм ва системали ёндашув тарафдорлари (Парсонс, Этциони ва б.) социал дифферен-сиасия билан социал системанинг ўз-ўзини сақлаши шарт деб қарайдилар. Бунда социал дифференсиасиянинг яхлит жамият, унинг остки тизимлари, гуруҳлари даражасида кўринишлари қатъий фарқланади. Уларниг фикрича, қуйидаги ҳаётий муҳим вазифалар - муҳитга мослашиш, мақсадларини қўя билиш, ички ихтилофларни бартараф этиш (интеграсия) ва ҳоказолар бажарилгандагина муайян тизим мавжуд бўла олиши мумкин. Бу вазифалар эса фақат озми-кўпми махсуслашган институтлар томонидангина бажарилиши мумкин. Демак, бунга мувофиқ социал тизимлар озми-кўпми дифференсиасиялашган (табақалашган) бўлади. Социал дифференсиасия ўсиши билан фаолиятлар ҳам махсуслашиб боради, шахсий ва оилавий алоқалар ўз ўрнини борган сари одарнлар ўртасидаги шахсиз нарсавий муносабатларга бўшатиб беради. Бу муносабатлар кўпроқ рамзий воситалар билан бошқарилади (масалан, иқтисодий муносабатлар учун бундай воситачи асосан - пул).

Социал интеграсия (лот. Интегратио - тшлдирилиш, тикланиш; интегер яхлит, бутун) социал дифференсиасияга нисбатдош тушунчадир. Ҳозирги замон социологиясида тизимлар назариясидаги интеграсия тушунчасидан фойдаланилади. Унга кўра, интеграсияда алоҳида дифференсиасиялашган қисмларни бир бутун қилиб турувчи алоқа ва шу ҳолатга олиб келувчи жараён тушунилади. Интеграсия турли хил социал субъектлар - индивидлар, ташкилотлар, давлатлар ва ҳоказолар ўртасида ихтилофсиз муносабатлар бўлишини кўзда тутди. Социал тизимлар интеграсиясининг даражаси ва механизми тўғрисидаги қарашлар тарихан ўзгариб келган.

Бажарадиган вазифалари, соҳаларига қараб социал динамиканинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- Репродуктив динамика. Социал динамиканинг бу тури туғилиш, ишлаб чиқариш, экологиянинг социал жиҳатларини ўз ичига олади. Аҳоли сонининг ўсиши, туғилиш миқдори, уларни белгиловчи омиллар репродуктив социал динамика соҳасига киради. Ишлаб чиқариш, экология ва социал субъектлар репродуктив ўрнашмаларга алоқадор бўлади.

Мақом (статус) социал динамика. У ўз ичига хизмат лавозимларида кўтарилиш ёки пасайишни, турмуш даражаси ва сифати кабиларни қамраб олади.

Ҳудудий социал динамика. Аҳоли кўчишлари суръати ва миқдорларининг социал жиҳатлари, катта шаҳар вужудга келиши билан пайдо бўлган социал муаммолар, ишлаб чиқаришнинг жойлаштирилиши, унинг социал оқибатлари ҳудудий (территориал) социал динамика объектларидир.

- Маънавий ҳаёт динамикаси манфаатлар, қадриятлар, фикрлар, нормалар ҳаракати, ўзгариши ва ривожланиши бу соҳа доирасида бўлади.

- Сиёсий динамика жамият социал-синфий таркиби, ҳокимият шакллари ўзгаришини англатади.

- Фан - техника динамикаси. Фан-техника тараққиётининг социал жиҳатлари, ишлаб чиқариш воситалари ўзгаришларининг ижтимоий субъектлар

ҳаётига таъсири, ахборот ва коммуникация билан боғлиқ социодинамик ўзгаришлар фан-техника динамикасига киради.

Социал динамика абстракт, мавҳум қонуният ифодаси эмас ҳар бир минтақа, ижтимоий тузумда ўзига хос социодинамикани кўришимиз мумкин.

Социал динамика вертикал (юқори ва пастга) ва горизонтал (яъни, параллел томонга) ёъналишда рўй бериши мумкин. Юқорида келтирилган барча социал динамика турларини вертикал ва горизонтал ёъналишда текшириш мумкин. Жумладан, социал-синфий структура элементлари ҳаракати социал стратификация ёндашуви асосида қаралганда буни яққол кўришимиз мумкин. Социал стратификация (лот. стратҳ - тузилма, қатлам) социологик тушунча бўлиб, бу тушунча умуман жамиятнинг, айрим социал гуруҳларнинг таркибини, уларнинг турли-туман белгиларига: даромади, малакаси, маълумоти ва бошқа даражаларига қараб, одатда, иерархия (юқори ва қуйи) тарзда жойлашган ижтимоий қатларларга бўлинишини тавсифлайди. Функционализм нуқтаи назаридан, социал стратификация тизими жамиятдаги социал рол ва мавқеларнинг дифференциацияси бўлиб, у ҳар қандай жамиятнинг объектив эҳтиёжидир. Жамиятнинг турли соҳаларида страталардан страталарга ҳаракатни кўриш мумкин. Масалан, иқтисодиёт соҳасида бар бир одам миллионер бўлиши мумкин; сиёсатда йирик сиёсий мансабга эришиш мумкин; армияда ҳар бир аскар генерал бўлиши мумкин; диний фаолият соҳасида - олий диний мартабага эришиш мумкин; фан - бу, фаолиятнинг нисбатида зое кетадиган соҳаси бўлиб, бироқ бунда илгарилаш мумкин; никоҳ орқали фойдали никоҳ воситасида жамиятнинг энг юқори поғоналарига ғоят тез кўтарилиш мумкин. Кишиларнинг социал зинапоёдаги юқorigа қараб силжишга интилиши - ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Одам бир вақтнинг ўзида бир неча стратага кириши мумкин. Бу страталар институционал, маданий, норасмий мезонлар асосида ажратиб кўрсатилиши мумкин ва уларга мос бўлган социодинамика ҳам мавжуд. Социал стратификация назарияси ҳозирги замон социологиясида дифференциациянинг мураккаб таркиби ва тизимларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби турли ижтимоий бирликлар ўртасида ўзаро муносабатларни ҳам ифодалайди. Масалан, ижтимоий-синфий, гуруҳлараро /синфлар, ижтимоий гуруҳлар табақалар, қатламлар/, ижтимоий-демографик /ёшлар, ўрта ёшлилар, кексалар, аёллар, эркаклар/, ижтимоий-этник /миллатлар, халқлар/, ижтимоий-профессоинал /касбга қараб: ўқитувчилар, инженерлар, тиббиёт ходимлари, темирчилар, косиблар ва шу каби/ ва ижтимоий-ҳудудий /минтақа, шаҳар, қишлоқ, туман, маҳалла аҳолиси/ шулар жумласидандир.

Жамият ижтимоий таркибидаги ижтимоий гуруҳлар ўзаро моддий неъматларнинг тақсимооти ва истеъмол қилиш даражаси билан фарқ қилади. Бу даражаларни социология доирасида ўрганиш давлатнинг ижтимоий сиёсат юритишида муҳим аҳамият касб этади. Улар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга хизмат қилади.

Демак, социологияда ижтимоий гуруҳлар ҳудудий, тармоқли /соҳа/ ва ижтимоий мавқе каби йўналишларда тадқиқ қилинади. Масалан, марказий шаҳарларда, пойтахтда яшовчи аҳоли турмуш шароити туман марказлари ва қишлоқ шароитида яшовчи аҳоли турмуш шароитидан кескин фарқ қилади. Шу жиҳатдан, айрим марказий шаҳарлар аҳолисининг турмуш даражаси, истеъмол даражаси, маданий ва маиший имкониятлари айрим вилоят шаҳар ва қишлоқларининг аҳолисининг турмуш даражаси юқори. Ўз навбатида, ҳар бир

худудий бирликда яшовчи аҳоли таркиби ҳам ўзаро соҳа ва мавқеи даражаси, истеъмол даражаси, маданий ва маиший имкониятлари билан фарқ қилади. Юқори қатламдагиларнинг турмуш даражаси қуйи қатламдагилардан баланд бўлади. Бу эса кишиларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг қуйидан юқори даражага табиий онгли интилишига олиб келади.

Шу ўринда ғарб социологиясида кенг ўрганиладиган социал мобиллик тушунчаси хусуида тўхталиб ўтиш талаб этилади.

Социал стратификация назариясига асос солган ва уни янада ривожлантиришга ўз хиссаларини қўшган, юқорида номлари келтирилган ғарб социологлари социал мобиллик тўғрисида ҳам ўз фикрларини билдирганлар.

П.Сорокин ўзининг “Инсон. Цивилизация. Жамият” асарида алоҳида бобни социал стратификация ва социал мобилликка бағишлаган. “Социал мобиллик” тушунчаси социологияга биринчи бор 1927 йилда П.А.Сорокин томонидан киритилган. Унинг қарашича, социал мобиллик кишиларнинг ижтимоий поғоналардан икки йўналиш бўйича ҳаракат қилишидир. Биринчиси, вертикал йўналишда бўлиб, унда юқори ва паст даражаларга қараб, иккинчиси эса горизонтал йўналишда бўлиб, унда бир ижтимоий даражадаги ўзгаришни англатади. Француз социологлари П.Берту ва Р.Бурдонлар ҳам социал мобилликнинг жамият ҳаётининг ривожланишидаги муҳим аҳамиятини кўрсатиб берганлар. Кейинги йилларда рус социологларида академик Т.И.Заславская ва профессор Р.В.Ривкиналар ҳам социал мобилликнинг Россия ижтимоий ҳаётидаги аҳамиятини тадқиқ қилмоқдалар.

Социал мобиллик деб айрим шахс ёки гуруҳларнинг жамият таркибидаги ўз ўрнини, мавқеини ўзгартиришига айтилади.

Социал мобиллик ижтимоий ривожланиш қонунларининг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, айрим шахс ва гуруҳларнинг ижтимоий мавқеининг қуйига ёки юқorigа ўзгариб боришини ифодалайди.

Социал мобиллик вертикал ва горизонтал тартибда бўлиши мумкин. Вертикал социал мобиллик – ижтимоий мавқе тизимида юқори ёки пастга қараб ўзгариб боришидир. Горизонтал социал мобиллик – индивид ёки гуруҳнинг ижтимоий даража бўйлаб ўзгаришини ифодалайди. Социал мобилликда асосий ва асосий бўлмаган, иккинчи даражали зарурий ва тасодифий, оммавий ва хусусий каби кўринишлар ва йўналишлар мавжуд.

Ёшлар социологияси XX асрнинг 20-йилларида Олмонияда, АҚШда ва Францияда шаклланди. 1928 йилда К.Мангеймнинг «Авлод муаммоси» асари босилиб чиқди. Бу асар ёшларнинг социологик муаммолари илмий асосда ўрганилган дастлабки асарлардан эди.

XX асрнинг 60-йилларидан ёшлар муаммоларини таҳлил қилишга ва ечишга қаратилган асарлар кўплаб чоп этила бошланди. Олмонияда ёшлар социологияси бўйича Г.Шельскийнинг «Скептик авлод» (1957), Ф.Тенбрукнинг «Ёшлар ва жамият» (1962); Венадаги социологик институт директори Л.Розенмайрнинг «Эмпирик социал тадқиқот бўйича қўлланма» (1969), Америка социологи Д.Кемпбеллнинг «Социализация бўйича справочник» (1969), Америка социологи С.Эйзенштадтнинг «Авлоддан авлодга» (1966) асарлари ёшлар социологиясининг кенг ривожланишига таъсир кўрсатди.

Ҳозирги давр ёшлар социологияси доирасида ёшлар ҳаётини илмий-социологик ўрганишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Ёшлар муаммосини ўрганишда тарихий ёндошиш лозимлиги. Ёшларнинг

ижтимоий қарашларига, ҳулқига, қизиқишига ва бошқа жиҳатларини тадқиқ этишда муайян тарихий давр, шарт-шароитларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб баҳо бериш талаб қилинади. Масалан, ҳозирда, шаклланиб келаётган бозор муносабатлари шароитида ёшларнинг ижтимоий қарашлари, қизиқишлари ва юзага келаётган муаммолар аввалги давр, ижтимоий-иқтисодий тузумдагига нисбатан ўзгариб, янгича мазмунга ва хусусиятларга эга бўлмоқда.

2. Ёшларнинг ўзига хос турмуш тарзини таҳлил қилиш ва ўрганиш. Бунда ёшларнинг ижтимоий ҳолати, ҳаёт кечириш тарзи ва унинг ривожланишини назарий ва эмпирик жиҳатдан ўрганиш.

3. Ёш авлодни ҳар жиҳатдан ривожланиб боришини таҳлил қилиш. Мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитнинг, муҳитнинг ўзгариши оқибатида авлодлар ўртасида доимо муайян ривожланиш рўй беради. Шу сабабли, кекса авлод билан ёшлар ўртасида ўзаро зиддият вужудга келади. Кўпинча, ёшларнинг манфаат ва қизиқишлари, фаолияти, ташқи кўриниши (мода) кекса авлодда норозилик, эътироз туғдиради.

4. Ёшларга табақавий жиҳатдан ёндашиш. Бу методологик тамойил ёшларни турли табақалардан иборат гуруҳларга ажратиб ўрганишни билдиради. Бозор муносабатларининг таркиб топа бориши билан ёшлар ўртасида ҳам табақаланиш янада кучайиши табиийдир. Ҳозирданок уларнинг турли ижтимоий табақаларга ажралаш жараёни рўй бермоқда. Бир томондан, жамият ижтимоий ривожланишига салмоқли таъсир кўрсатувчи ёшлар гуруҳлари: талабалар, ёш олимлар, ишчилар, фермерлар, ишбилармон ёшлар, санъаткорлар, савдогар ёшлар каби гуруҳлар салмоғи ортиб бораётган бўлса, иккинчи томондан эса ёшлар, бекорчи-саёқ, гиёҳванд, жиноятчи каби ёшлар жамият ҳаётида салбий, дисфункционал аҳамият касб этмоқда. Масалан, ҳозирда Ўзбекистон миқёсида жиноятчиликнинг 85 фоизга яқини 25 ёшгача бўлган ёшлар томонидан содир қилинаётганлигини эътиборга олсак, ёшлар социологиясининг жамият ҳаётида нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини англаш мумкин бўлади.

Социологияда ёшлик болалик давридан сўнг улғайиш давригача бир неча босқичларга ажратилиб кўрсатилади. Масалан, ёшликнинг дастлабки, қўйи чегараси 14-16, юқори чегараси эса 25-30 ёшларни ўз ичига олади. 20 ёшгача бўлган ёшларда асосий муаммо, уларнинг касб танлаши, маълумот олиши ва ҳаётга мустақил қадам қўйиши билан боғлиқ вазифалари ўз ичига олади.

Социологиянинг бу махсус назарияси жамиятнинг барча ижтимоий соҳаларидаги ёшлар билан боғлиқ муаммоларни ўрганади. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароити ва ёшлар муаммоси; халқ хўжалиги, фан ва маданиятнинг ёш мутахассис кадрларга бўлган эҳтиёжи; таълим тизими ва ёшларни мустақил меҳнат фаолиятига тайёрлаш; демографик жараёнлар ва ёшларни иш билан таъминлаш; ёшларнинг маълумот олиши ва касб танлаши муаммоси; ёшларнинг касб танлаши ва социал мобиллик; ёшларни касб танлашида миллий, ҳудудий ва минтақавий хусусиятлар; ёшларнинг маълумот олиш имкониятларини олдиндан прогноз бериш; ёшларда меҳнат малакасини шакллантириш масалалари; шаҳар ва қишлоқ ёшлари ҳаёти; ёшларнинг турмуш даражаси каби масалалар шулар жумласидандир. Ушбу маълумотлар бўйича эмпирик ва назарий жиҳатдан социологик тадқиқот олиб бориш, уларнинг статик ва динамик хусусиятларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Ёшлар социологиясининг ўзига хос қийин, мураккаблиги ҳам, унинг кўп қирралигидадир. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ёшларни иш билан таъминлаш муаммоси долзарб масалалардан биридир. Бу муаммони ҳал этиб борилиши ёшлар билан боғлиқ бўлган кўплаб масалаларнинг ечимини топишга сезиларли таъсир кўрсатади. Бу борада, вилоятларда ёшларни иш билан таъминлаш борасида «Уста ва шогирд» тизими асосида кўплаб ишлар қилинмоқда. Бундан асосий мақсад, ёшларни миллий ҳунармандчиликка, қадриятларга, анъаналарга ҳурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш ҳамда уларни моддий жиҳатдан таъминлашни яхшилашдан иборатдир..

Янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топа бориши, айниқса, ёшларнинг ижтимоий қарашларида жиддий ўзгаришлар ясамоқда. Шунинг учун ёшларнинг келажак ҳаёти режаларини, уларнинг қизиқишларини аниқлаш мақсадида эмпирик-социологик тадқиқотлар ўтказиш ва назарий хулосалар чиқариш ёшлар социологиясининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозим, ёшларнинг келажак ҳаётини режалаштириш энг аввало оиладан бошланади. Бу жиҳатдан ёшлар социологияси оила социологияси билан узвий боғлиқ бўлади.

Ёшларнинг касб танлаши, иш жойларига эга бўлиши ишлаб чиқаришнинг интенсив равишда ривожланиши ва юксак технологик такомиллашув жараёнида кўп жиҳатдан таълим тизимининг сифат даражасига ҳам боғлиқ. Бу жиҳатдан эса ёшлар социологияси таълим, илм-фан социологияси билан яқин алоқададир.

Президентимиз Ислом Каримов ўзининг қатор асарларида, сўзлаган нутқларида ҳозирги даврда мамлакатимизда ёшлар ҳаёти ва фаолиятига доир қатор муаммоларни кўрсатиб ўтган.

Ўзбекистон ёшлар мамлакати. Юртимизда истиқомат қиладиган жами аҳолининг 60 фоизидан ошиғини 24 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. Демографларнинг тадқиқотларига қараганда, мамлакатимиз аҳолисининг юқори суратларда ўсиши яқин чорак асрда ҳам давом этади. 2015 йилга келиб Ўзбекистон аҳолиси 1,5 баробарга ортиб, жами 36 миллион 330 минг кишидан ортиши кутилмоқда. Шу давр мобайнида меҳнатга яроқли аҳоли сони ҳам икки баробарга ошади ва 2015 йилда қарийб 20 миллион нафар кишини ташкил этади.

Бу рақамлар фақат юртимиз аҳолисининг сон жиҳатдан ўсишинигина кўрсатиб қолмай, у навқирон миллат сифатида катта интеллектуал имкониятларга эга эканини ҳам намоён этади. Ана шу боис ҳам мамлакатимиз Президенти И.Каримов истиқлолнинг илк йилларидаёқ «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» деган ғояни илгари сурди.

Миллий мафкурамизнинг мухтасар шиорига айланган ушбу сўзлар нафақат руҳлантирувчи даъват, балки амалий натижага айланиш учун давлат жамиятнинг энг фаол қатлами бўлган ёшларга асосий эътиборни қаратмоқда. «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши, «Камолот», «Умид», «Мирзо Улуғбек» жамғармаларининг тузилиши, ёшлар муаммолари институти фаолиятининг йўлга қўйилиши, «Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги Қонуни», «Қадарлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши ва ҳаётга жадал жорий этилаётганлиги, телевидение ва радиода ёшлар каналининг ташкил этилиши юқоридаги фикрларнинг амалий исботидир.

АТАМАЛАР.

БАНДЛИК (аҳолининг бандлиги) - аҳолининг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилганлигини ифодалувчи ижтимоий-иқтисодий категория.

БОШҚАРУВ-ташкilotнинг махсус органининг функцияси бўлиб энг кам воситалар (вакт, куч, захиралар) сарфлаб энг юкори натижага эришиш бўйича аниқ ташкил этилган фаолиятдир.

БЮРОКРАТИЯ - тўрачилик, ўз фаолиятига кўра ролларнинг поғонали тарздага (юкоридан куйига) тартибига ва катъий коида-маросимларга асосланувчи бошқарувнинг кўриниши.

БЎШ ВАКТ - инсон, ижтимоий гуруҳ ва умуман жамиятда зарурий равишда сарфланадиган вакт захираларидан ортиб қоладиган, яъни иш вақтидан ташқаридаги вакт қисми.

ДЕМОГРАФИЯ - (грекча demos - халқ ҳамда grapho ёзаман: халқ ҳақидаги ёзувлар), - аҳолишунослик тўғрисидаги фан. Демография аҳолининг барча табака ва гуруҳларини сон ва сифат жиҳатидан ўрганади. Бу ерда асосан туғилиш, ўлим, никоҳ, ажрим, миграция жараёнлари ҳамда уларга таъсир килувчи омилла ўрганилади.

ЕТАКЧИ (ингл. leader-бошловчи, раҳбар) гуруҳнинг хал қилувчи вазиятларда унинг учун масъулиятли қарорлар қабул қилиш ҳуқуқини тан олган аъзоси; бирор бир жамоода катта обрў эътибор ва таъсирга эга бўлган шахс; сиёсий партия. жамоат ташкилоти ва х.к. нинг бошлиғи, раҳбари.

ЕТАКЧИЛИК –индивиднинг ҳатти-ҳаракатининг гуруҳ етакчиси ролига мос келувчи қобилиятлари, сифатларнинг намоён бўлиши. Етакчи хили эса ижтимоий тузум табиати гуруҳ хусусияти ва муайян тарихий вазиятга боғлиқ.

ИЕРАРХИЯ (юнон hieros - мукаддас ва arche - ҳокимият) маълум бир яхлитлик қисмлари ёки элементларининг юкоридан куйига қараб жойлашиш тартиби. Социологияда бу тушунча жамиятнинг ижтимоий тузилмасини, айниқса бюрократияни белгилашда кўлланилади.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. mens - ақл, тафаккур) - индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг, миллатнинг ўзига хос тафаккур тарзи, воқеликни маълум бир тарзда тушуниши ва биргалиқда ҳаракат қилишга тайёрлиги ва мойиллиги.

СОЦИАЛ МАҚОМ (СТАТУС) (лот. status - ҳолат) индивиднинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги ҳолати аҳволи.

СТАТИСТИКА - ижтимоий воқеа ва ходисаларнинг миқдорий жиҳатларини махсус ўрганувчи фан.

СТАТУС - 1. Муайян тизим, тарғибот, ҳамда иерархиянинг ҳолати, даражаси ва мавқеи. 2. Бирор шахс, давлат органи ёки халқаро ташкilotнинг ижтимоий мавқеини ифодаловчи бурч ва мажбуриятлар мажмуи.

СТРАТИФИКАЦИЯ - жамиятнинг тузилмаси ва алоҳида қатламларини, ижтимоий табақаланиш белгилари тизимини, ифодаловчи социологик тушунча.

УРБАНИЗАЦИЯ-(лот.urbanis-шаҳар) жамият ривожиди шаҳарлар мавқеи ва ролининг ошиб кетиш жараёни.

Мавзу юзасидан назорат саволлари.

1. Социал стратификация тушунчаси.
2. Қуллик ва синф.
3. Социал мобиллик тушунчаси.
4. Социал динамика ва унинг турлари.

7-мавзу: Социал муносабатлар.

Режа.

1. Социал муносабат структураси ва тушунчаси.
2. Бирдамлик ва таназзул.
3. Бегоналашув ва унинг турлари.

Социал муносабат структураси ва тушунчаси. Социология фани тизимида социал муносабатлар жуда муҳим ўрин тутди. Чунки у орқали жамият аъзолари бир-бирлари билан маълум бир муомала ва ижтимоий ҳамкорликка интиладилар. Социология даги бу махсус соҳа ўзининг ўта долзарблиги ва муҳимлиги билан бошқа муаммо ва масалалардан ажралиб турсада, у хали мутахассислар томонидан тўлиқ илмий ва системали равишда ўрганилмаган ҳамда илмий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Бу салбий йўлнинг асосий сабабларидан биринчиси, аввало, собиқ Иттифоқ фалсафий - социологик адабиётларида бу масаланинг бир ёқлама талқин қилинганлиги бўлса, иккинчиси эса, илғор ғарб ижтимоий адабиётларининг, бу соҳаси бўйича тўлиқ тадқиқот маълумотларининг бизда йўқлигидир.

Муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир хусусий кўриниши деб талқин қилинади. Мавжуд адабиётларни чуқурроқ таҳлил қилинадиган бўлса, шундай хулосага келиш мумкинки, юқорида кўрсатилган фикрларда қимматли асослар борлигини билса бўлади.

Социал муносабатлар тушунчаси кўпгина адабиётларда 2 хил даражада: кенг ва тор маънода талқин қилинган. Кенг маънода тушуниш - социал муносабатларни бутун бир ижтимоий муносабатлар тизими билан тенглаштиришдир ва улар орасидаги фарқларга кўп эътибор бермаслик билан боғлиқдир.

Тор маънода социал муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир муҳим элементи ва тури деб интерпретасия қилинади. Социал муносабатлар кенг маънода қуйидагича таъриф билан белгиланган.

Социал муносабатлар - бу, табиат ҳодисаларидан ўлароқ бўлиб, унда ижтимоий муносабатларнинг бутун бир тизими мужассамлашгандир.

О. Конт ўзининг позитивистик таълимотида социал муносабатлар муаммоларини худди биологик ҳодисалар усули билан ўрганиш принципларини кенг тарғиб қилади. Позитивистик-натуралистик ёъналишнинг ашаддий рақиби бўлган феноменологик социология социал ҳаёт ва социал муносабатларни бундай усулда талқин этганлиги учун О. Конт ва унинг издошларини кескин танқид қилади. Натурализмнинг ва жиддий камчилик ва хатоликларини бартараф этиш учун феноменологик социология, инсон онгининг фаоллиги бу муаммолар йечимининг асосий омилидир, деб исботлашга интилади. Бу ёъналиш вакилларининг фикрича, фақатгина инсон ва унинг тафаккури туфайли социал воқеликни ҳамда социал муносабатларни конструкциялаш (яратиш) мумкин. Чунки социал реаллик ва социал муносабатлар инсоннинг интерпретасион фаолияти орқалигина вужудга келади. Феноменологик социологиянинг таниқли вакилларидан бири Д. Силверман юқоридаги ғояларни асослаш учун позитивистик

социология назариясини танқид қилади.

Албатта, бу ижтимоий фикрлар вужудга келгандан бери анча вақтлар ўтди, янги жуғрофий-сиёсий мақомлар пай до бўлди. энг муҳими эса, тоталитар тузум барҳам топиб, янги давлатлар вужудга келди, янги жамиятда бир партиявийлик ҳукмронлиги йемирилди ва мустақил суверен давлатлар барпо бўлдилар. энди эса жамиятдаги жараёнлами, жумладан, социал муносабатлар муаммоларини кенг плюралистик принцип орқали тадқиқ қилиш даври келди. Бу тамойил орқали, социал муносабатларнинг муаммо ва вазифаларини турлича таҳлил қилиш имконияти туғилди. Ушбу ижобий имкониятларнинг ҳосили сифатида республикамизда социал муносабат муаммолари жаҳон илмий тафаккурининг ҳархил ёъналиш натижалари асосида тадқиқ қилинаётганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, социал муносабатлар муаммосини янги, юқори илмий даражада тадқиқ қилиш имкониятлари вужудга келди. энди бу муаммони конкрет социологик тадқиқот билан ўрганиш жоиздир. Чунки Социология нафақат бу муаммонигина эмас, балки бутун ижтимоий ҳаёт жараёнлами кенг камровда комплекс характерда ва амалий натижалар асосида чуқур тадқиқот қилади.

Бирдамлик ва таназзул. Социал бирдамлик тушунчаси социал муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутди. Чунки бирдамлик - бу, кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория бўлиб, у ижтимоий ҳаётда фаолият кўсатаётган инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини ҳал қилишларидаги ҳамкорлиги кўринишидир. Аввалом бор шуни таъкидлаб ўтишимиз жоизки, Социология фанига бу атама социал жипслашувни билдирадиган тушунча сифатида биринчи бўлиб О.Конт томонидан киритилган эди. Бу муаммога кўгина мутафаккилар ўзларининг кенг этиборларини қаратганлар. Айниқса э.Дюркгейм, Г.Спенсерлар бу муаммони чуқур таҳлил қилганлар, лекин улар ўз тадқиқотларини турли хил ёъналишларда олиб борганлар. э.Дюркгеймнинг фикрича, социал бирдамлик, бу ахлоқий принцип ва олий универсал қадрият бўлиб, у жамиятнинг ҳар бир аъзоси томонидан тан олинади. О.Конт ва Г.Спенсерларнинг тадқиқотларида социал бирдамликнинг асосини иқтисодий мафаатлар ташкил қилиши марказий ўринни эгаллайди. Г.Спенсер ўзининг бирдамлик таълимотида мажбурий ва кўнгилли бирдамликни ажратиб кўрсатади. Унинг фикрича, кишилиқ жамияти ўз ривожланиш ёълида иккита ҳарбий ва саноат даврларига бўлинади. Бутун ҳаёт бу йерда интизомга асосланган. Саноат туридаги жамият эса осойишта ижтимоий ҳамкорликнинг эркин шакллари ифода этади. Муаммонинг иккита жиҳатга ажратиб таҳлил қилинишни Д.Дюркгеймнинг ҳам илмий фаолиятида кўриш мумкин. У ўз таълимотини механик ва органик бирдамликка ажратади. Ривожланмаган ва эски жамиятларда ҳукмронлик қиладиган бирдамликни Дюркгейм, механик бирдамлик, деб атади.

Механик бирдамлик - бу, «жамоа туридаги» бирдамлик бўлиб, у бу жамоадаги индивидларнинг ўхшашликлари билан белгиланади ва улар томонидан ижтимоий вазифалар бир хил турда бажарилади. Жамиятда ижтимоий меҳнатнинг тақсимлашиши туфайли индивидлар махсус вазифаларини бажарадилар ва бу хислатлар сабабли жамият жонли организмни эслатади. Шу жамиятда вужудга келган янги турдаги бирдамликни Дюркгейм, органик бирдамлик, деб атади. Меҳнатнинг тақсимланиши индивидларда ўзларига хос қобилиятларнинг ривожланишига омил бўлади. энди ҳар бир индивидларнинг ўзи эса бир-бирларига

боғлиқ бўладилар ва улар социал муносабатларнинг ягона тизими орқали бирдамлик туйғуларига эришадилар.

Кўпгина ғарб олимлари ижтимоий мулкка асосланган кооперациянинг сермахсуллигини инкор этиб келадилар. Уларнинг фикрича, бутун жамият билан ишлаб чиқариш воситаларини гуруҳлар мулки қилиб бериш керак. Агар ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк хусусиятига эга бўлса, «маъмурият» халқдан ажралиб қолади ва шу сабаб туфайли бюрократ бошқарувчилар ташкилоти вужудга келиши мумкин. Ўз-ўзидан, табиийки, бу жараёнлар натижасида ишчилар ўз меҳнатларидан мафаатдорликни ҳис қилмайдилар.

Мазкур тахминларнинг аксарияти ўз исботларини топдган. Айниқса, ярим мустамлакачилик даврида, бизнинг диёрда сохта бирдамлик асосидаги кооперациялаштириш кўплаб салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Меҳнатнинг ижтимоий тақсимоти ва кооперация ниқоби остида ҳудудимиз хомашё йетиштирадиган республикага айланди. Жамиятимизда туб маънодаги бирлашма жараёни фаолият кўрсатмади.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб кўрсатганларидек, "Ўз-ўзини бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва кадриятларига жуда хос боиган усули — маҳаллалар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормоқда... энг адолатли муҳит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин. ҳеч бир корхона, ҳеч бир давлат идораси ёки жамоат ташкилоти бу борада маҳалла билан тенглаша олмайди⁶».

Жамият ижтимоий таркибида ҳар бир шахс қайси ижтимоий гуруҳга ва ундаги ҳудудий, тармоқ (соҳа) ва ижтимоий мавқе ёъналишига мансублиги билан характерланади. Булардан ташқари яна, шахс жинси, ёш жиҳати, оммавий аҳволи, ижтимоий келиб чиқиши, миллий мансублиги, маълумоти, илмий даражаси каби мезонлар билан ҳам ўрганилади. Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврининг иқтисодий қийинчиликлари ижтимоий гуруҳ ва айрим шахслар қанчалик моддий имкониятга эгаллиги, жамғарма маблағи миқдори каби томонларни ўрганишни ҳам талаб этади. Ҳозирда ижтимоий муносабатларда жамиятимиз учун мутлақо янги бўлган асослар яратилмоқда. Хусусий мулкчиликка асосланган кўп укладли, дунё сари очик юз тутган иқтисодиёт пайдо бўлаётир. Шунинг учун ҳам янги иқтисодий ва тақсимот муносабатлари социологиясини ишлаб чиқиш Социология фанининг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Ҳозирда меҳнатнинг мазмунини чуқур ва ҳар жиҳатдан ўзгартирмай туриб, жамиятимиз ижтимоий таркибида сифат ўзгаришига эришиб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, меҳнатга янги муносабатни таркиб топтириш, янги технологияни яратиш, фанни янада тараққий эттириш, муносиб малакали кадрлар тайёрлаш, маорифни тубдан янгилаш каби кечиктириб бўлмайдиган вазифалар амалга оширилмоғи лозим.

Иқтисодиёт социологияси ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнини, тақсимот муносабатлари, моддий таъминот, аҳолининг моддий турмуш даражаси ва шу каби жамиятнинг иқтисодий ривожланиш соҳасидаги қонуниятларни ўрганади.

Жамиятнинг ижтимоий ривожланиши, энг аввало, унинг иқтисодий асослари билан боғлиқ боиади. Ижтимоий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, ижтимоий ҳаётдаги бошқа соҳаларнинг ривожланиш даражаси ҳам шунга мос равишда тараққий қилиб боради. Масалан, АҚШ, Япония, Жанубий Корея, Европа

⁶ Каримов И.А. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». Т.2. - Т.: «Ўзбекистан», 1996, 281-бет.

мамлакатларининг иқтисодий ривожланганлиги ва аҳолининг турмуш даражаси маданияти, хизмат кўрсатиш соҳаларининг тараққиётини белгилаб беради.

Иқтисодий муносабатларни ўрганишда асосий эътибор: меҳнатнинг ижтимоий муаммолари, меҳнат фаолияти ва тақсимот муносабатларига қаратилади.

Жамият аъзолари томонидан яратилган моддий бойликлар улар ўртасида қандай тарзда ва қай миқдорда тақсимланишидаги фарқ ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги фарқни келтириб чиқаради. Хусусий мулкнинг қонуний деб эълон қилиниши билан жамиятимиз ижтимоий таркибидаги текисчилик аста-секин ўз ўрнини ижтимоий мавқеи жиҳатидан ва етиштирилаётган моддий неъматларнинг тақсимоти жиҳатидан фарқ қилувчи ижтимоий гуруҳ ва табақаларга бўлиниши ортиб бормоқда.

Республиканинг аста-секин бозор муносабатларига ўтиб бориш даврида Президент И. А. Каримов томонидан белгиланган беш тамойилга асосланган тарзда сиёсат юргизилмоқда. Буларнинг биринчиси-иқтисодиётнинг сиёсатдан устун бўлиши, уни ҳар қандай мафкуравий тазйиқлардан озод қилиш лозимлиги.

Иккинчиси - иқтисодиётни бошқаришда, айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида, янги тузум барпо этилаётганда давлат бошқарув тизимини қўлдан чиқармаслиги, яъни давлат асосий ислохотчи бўлмоғи лозимлигидир.

Учинчиси - қонунларга барча баравар риоя этишини таъминлаш, яъни қонун устиворлиги.

Тўртинчиси - кучли ижтимоий сиёсат юритиш.

Бешинчиси - бозор иқтисодиётига шошқалоқликка йўл қўймай, босқичма-босқич ўтиш зарурлиги.

Тақсимот муносабатлари социология предметига тааллуқли бўлиб, унинг таркибига ишлаб чиқариш қуроллари тақсимоти, жамият аъзоларининг ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари бўйича жойлашуви ва жамият томонидан ишлаб чиқарилган моддий неъматлар, ишлаб чиқариш қуроллари ва истеъмол моллари киради. Моҳият эътибори билан тақсимот муносабатлари мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари характерига мос келади.

Алоҳида кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий фаолияти моҳияти тақсимот муносабатлари характери билан белгиланади. Ижтимоий гуруҳлар, табақалар ва алоҳида олинган кишиларнинг реал даромадлари даражаси бу даромадларнинг ўзгариши ва ривожланиши истикболлари уларнинг ижтимоий-сиёсий позисияларини белгилайди.

Совет тузуми даврида ижтимоий гуруҳларнинг моддий даромадларини тенглаштириш сиёсати юргизилган. Натижада кишиларнинг меҳнатга муносабати сусайиб, ижодийлик, омилкорлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик, моддий манфаатдорлик каби ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим стимуллари ёъқала борган.

Демак, тақсимот муносабатлари жамият ҳаётини, айниқса, унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишида муҳим ўрин тутади.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш муносабати билан, Ўзбекистонда мулкчилик турли шаклларининг жорий қилиниши ва уларнинг давлат ҳимоясига олиниши тақсимот муносабатларида тубдан ўзгаришларга олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, жамият иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ўз миллий пулига эга бўлиши муносабати билан иқтисодий ва

тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсата бошлади. Ўзбекистон ички бозорини тўлдириш — давлат сиёсати даражасида олиб борилмоқда. Аммо ҳозирда ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграциянинг вақтинча бузилганлиги оқибатида юзага келган иқтисодий тақчиллик, айниқса, халқ истеъмоли моллари танқислиги иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг оқибатида кишиларнинг турмуш даражаси анча пасайди.

Ўзбекистон давлатининг бу соҳадаги сиёсати "миллий бойликнинг кўпайишини, республиканинг мустақиллигини, одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъминлайдиган қудратли, барқарор ва жўшқин ривожланиб боровчи иқтисодиётни барпо этишдан иборат буюк мақсадни кўзламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиёт ва тақсимот муносабатлари Социология фани доирасида тадқиқот объекти сифатида муҳим ўрин тутди.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида ижтимоий-синфий муносабатлар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Совет социологиясида синфий муносабатлар, синфий кураш масалаларига жуда кенг ўрин берилиб, бу муносабатлар ижтимоий таркибдаги бошқа барча элементлар, муносабатлар ичида энг муҳим ва белгиловчи ҳисобланган. Бунинг сабаби, унда жамиятнинг иқтисодий таркиби бошқа ижтимоий гуруҳлардагига нисбатан тўлароқ ва аниқроқ акс этади, - деб кўрсатилган. Ҳақиқатдан ҳам, давлат социализм даврида мавжуд ишчилар ва деҳқонлар синфи жамиятнинг энг кам таъминланган, қуйи даражадаги синфларни ташкил қилди. Интеллигенсия ижтимоий қатлами эса моддий таъминланганлик жиҳатидан улардан унчалик фарқ қилмаган. Ўтган даврда, асосан, икки синф — ишчилар ва деҳқонлар синфи ва интеллигенсия қатлами мавжуд деб кўрсатилиб, жамият ижтимоий таркибидаги бошқа гуруҳлар (масалан, юқори табақа чиновниклари, мафия гуруҳлари ва шу кабилар)нинг аҳамияти мутлақо тилга олинмас эди.

Ишчилар синфи кўп қиррали ижтимоий бирлик ҳисобланади. Унинг ички таркиби демографик (жинси ва ёши билан), профессионал — тайёргарлиги билан (меҳнатнинг мазмуни ва характери билан), ҳудудий (ижтимоий-ҳудудий бирлик билан), этник (миллий фарқи) ва маданий-маълумоти билан фарқ қилувчи таркибий тузилишга эга.

Ҳозирда Ўзбекистон давлати миқёсида миллий ишчилар синфнинг таркиб топиши учун шарт-шароит яратилмоқда. Жаҳон талабларига жавоб бера оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун моддий замин тайёрланмоқда. Чет эл фирмалари билан қўшма корхоналар яратилмоқда. эндиликда, юқори технологияга асосланган саноат ишлаб чиқаришининг малакали ишчи - муҳандислар гуруҳи шакллана бошлади.

Ишчилар синфи ривожланиш истиқболларига эришиш учун уларни миқдорий жиҳатдан кўпайтириш билангина эришиб бўлмайди. Аввало меҳнатнинг интеллектуал мазмунини бойитиш, замонавий автомат-технология билан жиҳозланган иқтисодий шарт-шароитларни барпо қилиш зарур. Амалга оширилиши керак боиган бундай тадбирлар бевосита кишлоқ хўжалиги деҳқонлари ҳамда интеллигенсия қатлами учун ҳам тааллуқлидир.

Иқтисодиётни интенсив равишда ривожлантириш ижтимоий-таркибий алоқаларга кучли таъсир этади. Шунингдек, ижтимоий таркибдаги иқтисодий ва тақсимот муносабатларининг ижобий ривожланиши мамлакат табиий ресурслари, ҳудудий ўзига хос хусусиятлар, сиёсий барқарорлик, миллатлар ўртасидаги муносабатларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Мамлакат қишлоқ хўжалиги соҳасида банд бўлган, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштираётган деҳқонлар ҳам ижтимоий таркибда синф сифатида ўрин тутди. Ўзбекистонда аҳолининг 60 фоиздан ошиғи қишлоқ жойларида яшайди. Миллий даромаднинг 44 фоиздаи кўпроғи қишлоқ хўжалигидан олинади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатимиз бўйича меҳнатга яроқли кишиларнинг 39,3 фоизи чорвачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларида меҳнат қилади. Баъзи туманларда бу кўрсаткич 80-90 фоизни ташкил этди⁷.

Булардан кўришиб турибдики, жамиятимиз ижтимоий таркибида деҳқонлар синфнинг ўрни катта. Ҳозирда мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон ҳукумати деҳқонлар мавқеини кўтаришга алоҳида эътибор бермоқда. Уларнинг турмуш даражасини оширишда катта ишлар олиб борилаёпти. Уй-жой қуриш учун бепул ер ажратилди. Моддий ёрдам кўрсатилмоқда. Экинзор ерлар ижарага берилмоқда. Фермерларнинг сони ортмоқда. Етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шаҳарга олиб келиб сотиш учун имкониятлар яратилди. Уларнинг оладиган йиллик даромадлари бир неча бор ортди.

Деҳқонлар синфи ичида ҳам табақаланиш жараёни тез суръатлар билан бормоқда. Уларнинг таркибида ишбилармон, тадбиркор фермерлар пайдо бўлди. Ижарачилар гуруҳи ҳам борган сари қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Янги иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиши билан қишлоқ ишчилар синфи шаклланишига моддий замин тайёрланмоқда. Бошқача айтганда, қишлоққа саноат кириб келмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигида мавжуд ортиқча ишчи кучини иш билан таъминлаб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтирмоқда.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб ёздики, «Ўзбекистон иқтисодиётининг бир томонлама - хомашёвий йўналишига қатъий барҳам бериш республика ички сиёсатининг энг муҳим стратегияси ҳисобланади. Фақат хом ашё етиштирувчи ва сотувчи ўлка сурункали ночорликка гирифтор бўлади⁸».

"Дастлабки ҳисоб-китоб шуни кўрсатадики, агар биз республикада бор хом ашё ва чала маҳсулот ишлаб чиқаришни тугал жараёнга етказиб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйсак, республикада ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришни икки баробардан зиёд, миллий даромадни эса тахминан уч баробар кўпайтиришимиз мумкин⁹."

Жамият ижтимоий таркибида зиёлилар қатлами ҳам салмоқли ўрин тутди. Интеллигенция ақлий меҳнат мутахассислари бўлиб, ижтимоий-профессional гуруҳлардан таркиб топмоқда. Жамият ижтимоий таркибида интеллигенция ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши оқибатида шаклланди. Ҳозирда фан, илмий техника тараққиётининг жадал бориши билан интеллигенциянинг профессионал малакаси янада мураккабланимоқда. Унинг таркибига илмий, ишлаб чиқариш-техник, маданият, маърифат, тиббиёт-ҳарбий ва бошқарув аппарати ходимлари кириб келди.

Зиёлилар таркибини яна шаҳар ва қишлоқ, ижтимоий бандлик соҳалари бўйича (ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида) меҳнатнинг ижодий

⁷ Каримов И.А. «Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т.1. - Т.: «Ўзбекистон», 1996, 68-т.

⁸ Уша жойда, 74-бет

⁹ Каримов И.А. «Ўзбекистон миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т.1. - Т.: «Ўзбекистон», 1996, 117-б

характери даражаси билан, малака ва бошқа жиҳатлари билан фарқлаш мумкин.

Собиқ совет даврида зиёлилар сон жиҳатидан ортди-ю, ammo унинг сифат даражаси анча паст бўлиб қолаверди. Чунки зиёлилар қатлами, аввалам бор, меҳнат характери билан белгиланади, Ўтган даврда олий маълумот олган қанчадан-қанча кишилар ҳозирда ишчи бўлиб ёки тижорат ва бошқа соҳаларда ишламоқдалар. Улар зиёлилар таркибига кирмайди.

Социологияда миллий муносабатлар иқтисодий, сиёсий ва маънавий-мафкуравий муносабатлардаги ўзаро узвий алоқадорлик назарда тутилган ҳолда конкрет этник муҳит доирасида, ижтимоий жамоалардаги, оиладаги, ҳудудий тартибдаги муносабатлар доирасида олиб қараб ўрганилади. Шунингдек, миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий ҳаётига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ этилмоқда.

Собиқ Иттифоқ даврида муайян иқтисодий-сиёсий ва идеологик режим асосида ушлаб турилган, бошқарилган миллий муносабатлар эндиликда аста-секин тикланмоқда. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат бўлганлигини эътиборда тутган ҳолда, унда истикомат қилаётган миллатлар ва халқларнинг ижтимоий турмуши, ўзаро алоқаси ва шу каби муносабатлами социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Яқин ўтмишимизда содир бўлган Фарғона, Андижон, Ўзган воқеалари қайта такрорланмаслиги учун Ўзбекистонда бундан кейин ҳам миллатлараро ҳамдўстликни ривожлантириш, ўзаро аҳил, бир оила бўлиб яшаш талаб этилади. Президентимиз И.А.Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон ҳукуматининг асосий мақсади ҳам Марказий Осиё ҳудудида ҳар қандай миллий низоларнинг олдини олишдан иборат.

Социология доирасида ҳам ижтимоий-этник муносабатлар илмий таҳлилга муҳтож бўлади. Айниқса, ижтимоий-иқтисодий, психологик жиҳатларини тадқиқ қилиш муҳимдир. Шунинг учун ҳам бу масалалар социология, этнопсихология ва бошқа ижтимоий, гуманитар фан соҳаларида кенг ўрганилиши шарт.

Бегоналашув ва таназзул ҳамда ижтимоий оқибатлар

Ҳозирги жамият ҳаётида қуйидаги бегоналашув турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. Иқтисодий. 2. Сиёсий. 3. Маданий. 4. Ижтимоий. 5. Рухий.

Бу бегоналашув турлари ўзларининг маълум бир шаклларига эгадирлар. Масалан, иқтисодий бегоналашув учта шаклга эга: 1. Фаолиятдан бегоналашув. 2. Фаолият бошқарувидан бегоналашиш. 3. Фаолият натижаларидан бегоналишиш. Сиёсий бегоналашиш сиёсий ҳокимиятдан бегоналашишдан; маданий бегоналашиш мулоқатдан, инсонларнинг бир-биридан; психологик бегоналашув ўз-ўзидан бегоналашишдан иборат бўлади.

Бегоналашув жараёни ва таназзул бир-бирларига боғлиқ ҳодисалардир. Агар жамиятда ишлаб чиқариш суръатлари кескин пасайса, хўжалик алоқалари узилса, пулнинг қадри тушиб кетиб, нархлар тез суръатларда ошиб кеца, бошқарув тузилмалари издан чиқса ва сиёсий тангликлар вужудга келса, биз жамиятнинг ҳамма соҳалари таназзулга учраган, деб фикр юритишимиз мумкин.

Бу чуқур таназзул инсонларнинг кучли бегоналашув оламига салбий таъсир қилиши, баъзи тартиблар киргизиши аниқ. Ўз навбатида бегоналашув жараёни қанчалик кенгайса, таназзул ҳам шунчалик, чуқурлашиб бораверади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатнинг тақсимланиши рўй беради. Бу эса

тараққиёт учун қўйилган улкан қадамдир. Лекин шу билан бирга ижтимоий мулкчиликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг шундай бир тури - ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланадики, унинг асосида бевосита ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш воситаларидан узоқлашиб, аста-секинлик билан ўз меҳнати натижасида бегоналашиб боради. энди бу ишлаб чиқарувчи шахс учун меҳнат унумининг ҳам қизиғи ёёқ. Марксизм таълимоти бўйича хусусий мулк ижтимоийлаштирилгач, ишлаб чиқариш воситаларига энди бевосита ишлаб чиқарувчилар умумий эгаллик қилишлари керак эди. Лекин ижтимоий амалиётда эса бунинг акси бўлиб чиқди. Сиёсий ҳокимиятни босиб олган пролетариат ишлаб чиқариш воситаларини давлат мулкига айлантирди. Социалистик революция мантиғига кўра, бу тадбирлар бегоналашув жараёни илдизига болта уруши керак эди. Лекин 70 йиллик тарих давомида бизга уқтириб келинган ижтимоий мулк давлат мулки эди. Бу мулк эса хусусий мулкнинг энг жирканч, адолатсиз тури бўлиб чиқди. Чунки давлат мулки ўзининг реал эгасига эга эмас. У бир мавҳум тушунча эди. Меҳнат кишиси эса у ана мулкдан бегоналашди. Давлат мулки эса давлат аппаратининг хусусий мулкига айланиб, бу номенклатурани «янги» синфга айлантирди. Бу салбий жараёнлар натижасида ишлаб чиқариш ўзининг ҳақиқий эгасини топа олмади.

Маданий соҳадаги бегоналашув ҳам анчагина чуқур салбий оқибатларга олиб келадиган маънавий таназзулни келтириб чиқарди. Жамиятда соғлом муҳитни яратишда маънавият ва маданиятнинг ўрни ўзгача. Чунки, улар индивидларнинг баркамол бўлиб шаклланишларига катта таъсир кўрсатадилар. Агар жамият аъзолари ўз маънавиятлари, бой маданий меросларидан узоқлашиб кетиб, ундан бегоналашсалар, улар энди ўзларининг келиб чиқишларидан тортиб, то ўз миллатларининг ҳам миллий урф-одатлари, анъаналарини ҳам инкор қила бошлайдилар. Агарда яқин ўтмишимизга, унинг тирихига мурожаат эцак, ушбу сатрларимизнинг яққол исботини кўрамиз. Масалан, бой маданий меросимиздан бегоналашувимиз бизларни атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг таъбирича, манқуртларга айлантирай деди, яъни биз ўз халқимиз тарихи, миллий озодлик ҳаракатлари ва уларнинг саркардалари, динимиз ва ўзлигимиздан узоқлашиб қолдик. Давлатимиз мустақиллигига эришиб, маданий бегоналашувни бартараф этишни бошладик. Социологиядаги муҳим бегоналашув ҳисобланган социал бегоналашиш инсонларни мулоқотдан, бир-бирларидан узоқлашишлари натижасида юзага келади. Инсон ўз моҳиятига кўра, ижтимоий хусусиятга эгадир. Ўзаро фаолият туфайли пайдо бўлган эҳтиёжлар асосида доим инсонлар бир-бирлари билан муносабатларда мулоқотларда бўладилар. Мулоқотнинг ижтимоий маъноси шундаки, у маданият шакллари ва ижтимоий тажрибаларни узатиш воситаси бўлиб химат қилади. Лекин иқтисодий таназзул кўпгина инсонларни қийин иқтисодий аҳволга солиб кўяди. Натижада жамият аъзоларининг аксарияти бозор иқтисоди муносабаларига кўникишлари қийин кечади. Оқибатда инфляциядаги эҳтиёжлар тизимининг чекланиши ва нормаллаштириш инсонларда агрессивлик кайфияти, жоҳиллашиш фуқароларда анъана ва урф-одатлар, маънавий қадриятларни йўқотишга олиб келади. Шу каби салбий омиллар инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашувларини кучайтиради ва ҳамма ўз ҳолича деган норасмий қонун пайдо бўлади.

Рухий бегоналашув - бу, инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашишдир. Ушбу муаммони немис мутаффакири эрих Фромм жуда яхши ишлаб чиққан. Унинг фикрича, инсон моҳияти доим ўзига душманлик кайфиятида бўлган социал

тузилма таъсири остидаги инсон ўз-ўзидан бегоналашувининг ҳар бир даражасига маълум бир социал характер - дунёпарастлик, эксплуататорлик, рецептив (андозалик, қолип), бозорга оидлик хосдир.

Замонавий жамиятни Э. Фромм инсон моҳиятини «машиналаштириш», «компютерлаштириш» ва «роботлаштириш» жараёнлари ёрдамида бегоналашув унинг даражасининг бир маҳсули деб таърифлайди. Бозорга йўналтирилган социал ҳаракат пайдо бўлиб, унда истеъмолга интилиш, иккиланишлар ҳиссиёти, яққаланиб қолишлик ва бошқа салбий ҳолат, ҳиссиётлар марказий аҳамият касб этади.

Худди шу ерда психологик ва социал бегоналашиш бир-бири билан жуда уйғунлашиб кетишини кўриш мумкин. Инсонлар бир-бирларидан муносабатда, мулоқотда бегоналашсалар, ўз-ўзларидан бегоналашиш ҳам юз беради, чунки инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашувлари оқибатида улар яққаланиш, зерикиш ва ҳаётга қизиқишлари сўниши вужудга келиши мумкин. Бунинг натижасида инсон ўз келажагига, орзу-ниятларига ишончи йўқолиб, у ўзини бегона деб ҳисоблайди ва бу жараён кўпинча салбий оқибатларга олиб келади.

Мавзу юзасидан назорат саволлари.

1. Социал муносабатлар ва уларнинг турлари.
2. Бардамлик ва унинг турлари.
3. Бегоналашув тушунчаси.
4. Таназзул ва унинг салбий оқибатлари.

8-МАВЗУ. ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ СОЦИОЛОГИЯСИ

РЕЖА:

1. Ижтимоий тараққиёт тушунчасининг мазмун-моҳияти.
2. Эволюцион, революцион ва реформистик тараққиётлар.
3. Социал реформалар ва уларнинг турлари.
4. Социал бошқарув тушунчаси.

Ижтимоий тараққиёт тушунчасининг мазмун-моҳияти.

Ижтимоий тараққиётнинг моҳияти - маданиятни қайта ташкил этиш: шахсан анъанавий тур, қотиб қолган ижтимоий формаларни ўзгарувчан, жошқинликни ифодаловчи тузумлар ва муносабатлар билан алмаштириш зарурлигини белгилаб беради. Субъектив социологлар андозаларида шахс, асосан ҳаракатга келтирувчи куч сифатидагина эмас, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг ўлчови ҳамдир.

Ижтимоий тараққиётнинг олий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун хизмат қиладиган муносабатларни яратишдан иборат.

Конт нуқтаи назарига кўра, социология позитив моҳиятга эга фандир. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усули ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлил қилишни ифодалайди.

О. Конт томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа руҳи» асарининг учинчи томи нашр этилганлиги натижасида биринчи мартаба у жамиятни илмий асосда ўрганиш сифатида социология атамасини қўллади ва бу социологиянинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди.

Кейинчалик социология ижтимоий муносабатларни назарий анализ қилишни социал фактларни эмпирик тадқиқ қилиш билан қўшиб олиб боровчи мустақил фанга айланди. О.Конт социологияни 2 қисмга ажратади: а) социал статистика ва б) социал динамика. Социал статистикада ижтимоий тизимларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин қабилар тадқиқ этилади. Социал динамикада эса О.Конт ижтимоий тараққиётни назарда тутиб, жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожига инсоният тараққиётининг ҳал қилувчи омили, деб қарайди. Бу тамойил ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. О.Конт: «Ҳар қандай билим тафаккур маҳсулидир ва у инсоният манфаатларига хизмат қилиши керак, акс ҳолда бу билимлардан ғаразли мақсадларда фойдаланилса, жамиятга катта зарар келтирилади», деган эди.

О.Контнинг таъбирича, социология инсон ақлини ва психикасини ижтимоий ҳаёт таъсирида такомиллашиб боришини ўрганиб борадиган ягона фандир. Бу фикрни Конт бутун бир таълимотга айлантиради ва унга мувофиқ индивид абстракциясидир, жамият эса воқелик бўлиб, у табиий қонунларга бўйсунди.

Эмпирик социология жамият таркибини алоҳида тизимий бўлинмалар тарзида тадқиқ этишни асослаб берди. Гарчи, эмпирик социология тарафдорлари стратификацион дифференсацияни абсолютлаштириб, ижтимоий интеграция жараёнларини эътибордан соқит қиладилар.

Бу оқимлар умуминсоний қадриятларга асосланувчи қонуниятларга, илмий

назарияларга асосланилса, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга бўларди.

4. Структуравий функционализм оқими. (Т.Персонс, Р.Мертон ва бош.). Бу оқим ижтимоий тизим интеграцияси ва яхлитли принципига асосланади.

5. Индустириал жамиятдан сўнгги жамият концепция. (Дж.Белл, Дж.Гелбрайт, Э.Бзжезинский, О.Тоффлер ва бошқалар).

6. Ахборотга асосланган жамият назарияси (Япония, АҚШ, Европа). Улар жамиятнинг ахборатлашуви ва компютерлашуви ғоясини илгари суради.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар социологиясида жамиятда бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган 2 модел мавжуд:

1. Мувозанатли интеграцион модел. Бу моделни АҚШ олими Р.Аппелбаум ишлаб чиққан. Унинг таркибий элементлари:

а) ҳар қандай жамият ўзини ташкил этувчи уйғун, мукамал интеграцион элементлар йиғиндисидан иборат;

б) жамият ҳар бир элементи унинг иш юритишига шароит яратади;

в) ҳар бир жамият ўз аъзоларининг фаоллиги, янгилигига таянади.

2. Жамиятнинг конфликтли модели (немис тадқиқотчиси Р.Дарендорф ишлаб чиққан). У:

а) ҳар бир жамият исталган пайтда ижтимоий ўзгаришларнинг доимийлиги билан ҳарактерланади;

б) ҳар бир жамият исталган пайтда доимий ижтимоий конфликтларга эҳтиёж сезиб туради;

в) жамият ҳар бир элементи ўзгариб боришга шароит туғдириб туради;

г) ҳар бир жамиятда ўз аъзоларининг бир қисми иккинчи қисми томонидан таъйиқ остида бўлиши табиий ҳолдир, деб билади.

Шу боисдан ҳам Ғарб мамлакатларида ўтказилаётган социологик тадқиқотлар зиддиятларни бартараф этиш мақсадларига ҳам қаратилгандир.

Инсон иқтисодий фаолияти маълум бир услублар, назариялар, амалиётлар, институт, ташкилотлар орқали бошқарилиб келинса, ижтимоий жараён, ҳодисалар ва муносабатлар эса ҳали унчалик бошқарилиш даражасига ўтгани йўқ.

«Ижтимоий бошқарув» фанига ХХ аср бошларида Тейлор, М.Вебер, А.Фаёл каби олимлар асос солдилар. ХХ аср ўрталаридан бошлаб системали ёндашув усули қўлланила бошланди.

Ижтимоий жараёнларни башорат қилиш ва бошқариш куйидаги асосий вазифаларни кўзлайди:

истикболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона етишишнинг самарали воситаларини белгилаш.

меъёрларни аниқлаш, истикболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни қондириш имкониятларини белгилаш.

тахдидларни тахминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига акс таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни аниқлаш ва таҳлил этиш.

Ижтимоий башорат турлари:

Истикболдаги ҳолатларни башорат қилиш: ўтган, ҳозирги ва келгуси замон ҳамда истикбол аъналарини башорат этиш.

Меъёрий башорат - ижтимоий ҳаётга мос меъёрларни топиш, аниқлаш.

Таҳдидлар башорати - ижтимоий тараққиёт издан чиқиш ҳолатининг таҳлилига асосланилади.

Ижтимоий башорат ўзаро мантиқий боғланган 4 босқичда амалга оширилади:

Биринчи босқич - башорат объекти бўйича маълумотлар манбаини ва кўрсаткичларини аниқлаш, башорат дастурини ишлаб чиқиш, башорат мақсади масалаларини белгилаб олишдан иборат бўлади.

Иккинчи босқич - башорат қилинувчи объектнинг динамик моделини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Учинчи босқич - башорат қилинувчи жараён моделига кирувчи бошқарув кўрсаткичларини белгилаш, уларнинг ўзгариш тенденцияларини ва чегараларини аниқлаб олиш, турли тахминий вариантларини аниқлаш.

Охирги босқич - кўп вариантли башоратни амалга оширишни асослаш ва таҳлилий хулосаларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ижтимоий башорат масаласини ечишда математик моделлаштириш ва экспертиза усуллардан фойдаланилади.

Ахборот жамият фаолиятининг ижтимоий жиҳатдан ўзига хос тамойилларини ифодалайди ва унинг ёрдамида ижтимоий бошқарув амалга оширилади. Ижтимоий ахборотнинг ўзи гуруҳларга ажратилади.

Биринчи гуруҳга ижтимоий гуруҳлар тузилмаси ва ҳолати ҳақидаги ахборотлар киради.

Иккинчи гуруҳ одамларнинг меҳнат ва турмуш шароити ҳақидаги ахборотлардан ташкил топади.

Учинчи гуруҳ одамларнинг ҳаёт фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа ахборотлардан иборат.

Бошқарув нуқтаи назаридан ижтимоий ахборот:
ташкилий;

назорат – ҳисобга олиш;

натижавий ахборотлардан иборат.

Ташкилий ахборотлар ижтимоий бошқарув объекти ва субъекти ўзаро боғланиши, бошқарув жараёни, бошқарув қарорларининг бажарилиши ҳақидаги маълумотларни ташкил этади.

Назорат - ҳисобга олиш, ахборотлар, ижтимоий жараёнларни бошқаришнинг бориши ва унинг бошқарув қарорларига мослиги ҳақидаги маълумотлардир.

Натижавий ахборотлар - белгиланган бошқарув тадбирлари, талаблари, қоида ва нормалари ҳақидаги ахборотларни ўз ичига олади.

Ижтимоий бошқарув: сифат ва миқдор кўрсаткичлари орқали амалга оширилади.

Сифат кўрсаткичлари - ижтимоий ҳодиса ва жараённинг таърифий хусусиятлари ва таркибий тузилиши кўринишлари ҳақидаги маълумотлардир.

Миқдор кўрсаткичли ахборотлар – ижтимоий ҳодиса ва жараённинг миқдорий ўлчов шаклида аниқланган катталикларидан иборат. Бу ахборотлар ЭҲМга асосланган ҳолда математик моделлаштиришни ва у орқали ижтимоий башорат қилишни, таҳлил қилиш ва баҳолашни амалга оширишга имкон беради.

Ҳозирги даврда иқтисодий ҳаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра, Президент Ислом Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтиш даври тамойилларидан бири бўлган «иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги» тамойили иқтисодий ҳаётнинг маъмурий- буйруқбозлик мафкурасидан холи бўлишини, иқтисодиётни эркинлаштиришни кўзда тутади.

Иқтисодий ҳаёт инсон маънавий ҳаёти билан узвий боғлиқдир.

Президент И.Каримов таъкидлаганларидек, «Бизнинг бозор муносабатларига

Ўтиш моделимиз республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иктисодиётни бир ёклама, бесўнакай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади».

Иктисодий ҳаёт сотувчи ва харидор ўртасида маданий, маънавий муносабатларсиз мавжуд бўлмайди. Агар ишчининг мафаатлари, эҳтиёжлари инобатга олинмаса, уларнинг мақсади ва интилишларига шароит яратилмаса, ҳеч қандай техник ва технология муаммоларини ҳал қилишга имконият бермайди.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, иктисодий ҳаёт социологиянинг тадқиқот объектига айланди. Худди шу даврда ишлаб чиқаришда инсон омилининг етакчилик роли англаб етилди ва бу борадаги тафаккур шаклланиб борди.

Хозирги даврда иктисодий ҳаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб булмайди. Шунга кура Президент Ислом Каримовнинг бозор иктисодиётига утиш даври тамойилларидан бири булган «иктисодиётнинг сиёсатдан устунлиги» тамойили иктисодий ҳаётнинг маъмурий буйрукбозлик мафкурасидан холи булишини, иктисодиётни эркинлаштиришни кузда тутди.

Иктисодий ҳаёт инсон маънавий ҳаёти билан узвий боғлиқдир.

Президент И.Каримов таъкидлаганларидек, «Бизнинг бозор муносабатларига утиш моделимиз республиканинг узига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, утмишдаги иктисодиётни бир ёклама, бесунакай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади».

Иктисодий ҳаёт сотувчи ва харидор уртасида маданий, маънавий муносабатларсиз мавжуд булмайди. Агар ишчининг мафаатлари, эҳтиёжлари инобатга олинмаса, уларнинг мақсади ва интилишларига шароит яратилмаса, ҳеч қандай техник ва технология муаммоларини ҳал қилишга имконият бермайди.

Гарб давлатларида XX аср 60-йилларида иктисодий социология фанининг ижтимоийлашуви тенденцияси кучайди. Иктисодий социологияни бугунги кунда глобал ва хусусий масалаларни ҳал қилувчи фан сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Иктисодий ҳаётни ижтимоий талкин этишга биринчи бор гарбда Ф.Тейлор эътибор берди. У ишчиларнинг меҳнатга булган кизикишини урганди ва 1894 йили меҳнатга ҳақ тулаш тизимига асосланган назарияни ишлаб чиқди. Бу гоё «иктисодий одам» концепцияси асосида шу нарсаларга эътибор берилди:

1. Энг қисқа вақтда ишчи қанча қуп хажмда иш бажарса, унга шунча ҳақ тулаш.

2. Ишнинг хажмини эмас, балки самарадорлиги ва яхшилигини рағбатлантириш.

3. Ишчиларга қам иш ҳақи бериш ва қуп бериш барабар зарарлидир.

4. Ишловчида юксак ҳақ олувчи булишга интилиш хиссини уйғотиш, юксакликка интилиб яшаш.

Тейлор концепцияси Америка саноатида Форд томонидан ишлаб чиқаришга тадбир этилди, конвейер ишлаб чиқариши шароитида меҳнатнинг самарадорлиги рағбатлантирилди. Собиқ СССРда иқтисод моддий рағбатлантириш урнига тенглик тушунчасини майдонга ташлади. Натижада мулкнинг давлат ва кооператив шакли мутлоқлаштирилди. Бу эса ишчини меҳнатдан, мулкдан бегоналашувга олиб келди. Кам иш хаки олувчиларнинг иш хаки юкори малакали мутахассисларни рағбатлантирмасди.

Хозирги социологлар ва иқтисодчилар жамиятнинг куйидаги қуринишларини тадқиқ этмоқдалар:

1. Анъанавий жамият.

2. Индустириал жамият.

3. Пост индустириал жамият.

1. Анъанавий жамиятда ерга булган мулкчилик асосий уринни эгаллайди. Бойлик ташки манбалар асосига қурилиб, табиат манбааларини эгаллаш, узлаштириш кучаяди.

2. Индустириал жамиятда мулкнинг барча қуринишларига булган муносабат шаклланади. Йирик машина ишлаб чиқариши кул меҳнати урнига келиб юксак меҳнат унумдорлигига асосланган ишлаб чиқаришни изохлайди. Автоматик ишлаб чиқариш вужудга келади. Оммавий ишлаб чиқариш белгига айланади. Ишлаб чиқаришда юксак малакали ишчиларнинг роли ортиб боради, улар мутахассислашадилар. Натижада машина ёрдамида стандартлашган операциялар бажарилади. Хужалик соҳасида саноат ва молиявий капитал устунлик келади. Махсулот бозор учун мулжалланган булади. Индустириал жамиятни иқтисодий жамият деб аташ ҳам мумкин. Чунки реал боғлиқ иқтисодга қартилган булади. Натижада эркин халқаро иқтисодий ҳамкорлик мамлакат давлатлари каторига қушила боради. Урбанизациялашув таълим тизимига янгича ёндашувни, оммавий маданиятни вужудга келтира боради.

3. Пост индустириал жамиятда интеллектуал мулк, инсоннинг ақл-заковати, билими асосий уринга чиқиб қолди. XX аср урталаридан қатор қарб давлатлари жамиятнинг учинчи босқич – пост индустириал жамиятга ута бошлади. Социологияда бу жамият номи қар хил, жумладан «информацион» жамият, инсон билими ва информация захираларига қура жамиятнинг асосий манбаи булиб қолади. Замонавий микроэлектроника ва компьютер техникасига асосланмоқда. Булар оммавий ақборотларни вужудга келтиради ва қайта ишлаб чиқаради. Коммуникация тизимида хужалик тизими тубдан узгаради. Табиат манбаларидан, ишлаб чиқариш, металлургия, қишлоқ хужалиги қисқаради, машина қулаи қенгади, ақоли деярли 50 фоиз шу соҳани ташқил этади. Пост индустириал жамият - маиший хизмат қилиш жамияти деб ҳам қуритилади. Ишлаб чиқариш (молиявий, банк, сугурта, савдо, илмий маслаҳат, дастур) ва ноишлаб чиқариш соҳаларида хизматлар (фан, таълим ва бошқа) усиб боради. Бунда урбанизация жараёни индустириал жамиятга нисбатан теққари равишда юз боради. қишлоққа саноат қуриб боради.

Тейлор фикрига кура интеллектуал омил биринчи уринга чикади. Инсон юксак капитал эмас, балки уз мохиятини, билим ва иктидорини, кадриятларини намоён килувчи ижтимоий кучга айланади.

Хулоса килиб шуни айтиш мумкинки, анъанавий жамиятда иктисодий масалалар инсоннинг табиатга бевосита муносабати оркали хал килиган булса, индустриал жамиятда инсон томонидан яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситалари иктисоднинг асосини ташкил этади. Шу боисдан ҳам бу жамият иктисодий жамиятдир. У иктисодий муносабатларни белгилайди. Хозирги иктисодиёт ижтимоийлашиб бормокда. Интеллектуал салохият асосий уринга чика боради.

Ижтимоий бошқарув фанига XX аср бошларида Ф.Тейлор, Макс Вебер, А.Файола каби олимлар асос солдилар. XX аср ўрталарига келиб бошқарув муаммоларини ечилишида системали ёндашув усули қўлланила бошланди. Хозирги даврда ташкилот ва корхоналарни унумли бошқариш давр талабдан келиб чиқиб, самарали бошқарув механизмларини яратишни ва жорий этишни тақазо этади. Ижтимоий бошқарувни такомиллашув истиқболлари Ўзбекистонда барча ислохотларни янада тезроқ ва самаралироқ амалга ошириш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошқариш тизимларини такомиллаштириш ва охир оқибатда аҳолии турмуш даражасини ошириш имконини яратади.

Мавзу юзасидан назорат саволлари.

- 1. Ижтимоий тараққиёт тушунчаси.**
- 2. Ижтимоий тараққиётнинг шакллари.**
- 3. Прогресс ва регресс.**
- 4. Тараққиётнинг революцион ва эволюцион кўринишлари.**
- 5. Социал реформалар ва уларнинг турлари.**
- 6. Социал бошқарув тушунчаси.**

9-мавзу: Эмпирик социологик тадқиқот ва унинг методлари.

Режа

1. Социологик тадқиқот дастури.
2. Социологик тадқиқот турлари.
3. Социологик тадқиқот натижаларини умумлаштириш.
4. Хулоса ва амалий тавсиялар бериш.

Эмпирик социологик тадқиқот, унинг асосий босқичлари.

Социология фанини эмпирик социологик тадқиқот жараёнисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Эмпирик сўзи қадимги юнонча бўлиб, тажриба маъносини англатади. Эмпирик социологик тадқиқот – ягона дастур ва услубиёт билан амалий асосда ижтимоий ҳаёт ҳодиса ва жараёнлари тўғрисида олинган. Эмпирик маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, зарур амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Эмпирик социологик тадқиқотда ижтимоий фактларни излаш, тасниф қилиш, тўплаш муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий факт деганда, илмий асосланган, муайян вақт давомида реал ижтимоий воқеликнинг алоҳида жиҳадларини тасниф қилиш орқали олинган маълумотларга айтилади.

Ҳозирда, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида жамият ҳаётида рўй бераётган муҳим ўзгаришларни, кишилар ўртасидаги муносабатларни амалий социологик тадқиқотларсиз илмий асосда ўрганиб бўлмайди. Жамиятни илмий бошқариш доимо амалий социологик тадқиқот натижаларига таянмоғи зарур.

Мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришда, жамиятни ижтимоий ривожлантиришда ва уни режали прогноз бериш билан илмий асосда бошқаришда амалий социологик тадқиқот натижалари муҳим вазифаларни бажаради.

Социологик тадқиқотларнинг сифат даражасини ва самарадорлигини ошириш учун эмпирик маълумотларнинг ишончли эканлигини, илмий асосланганлигини таъминлаш учун, унинг методологик асосига алоҳида эътибор қаратилмоғи лозим.

Амалий социологик тадқиқот жараёнини 4 асосий босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин. Бу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ва муҳим жиҳатларга эгадир. Булар қуйидагилардан иборат:

I Босқич. Социологик тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил қилиш:

- 1.1. Амалий социологик вазифани белгилаш ва тадқиқот предметини танлаш;
- 1.2. Социологик тадқиқот ўтказиш бўйича буюртма қабул қилиш ва уни ўтказиш бўйича шартнома тузиш;
- 1.3. Бажариладиган ишлар бўйича календар режа, техник вазифаларни ва бюджет /сарф қилинадиган харажатлар сметасини/ тузиш;

- 1.4. Дастур ишлаб чиқиш;
- 1.5. Тадқиқот услубиёти, техникаси ва воситаларини ишлаб чиқиш.

II Босқич. Асосий бўлиб, амалий тадқиқот ишлари олиб бориш жараёнини ўз ичига олади:

- 1.1. Социологик тадқиқот танловини ўтказиш;
- 1.2. Пилотаж;
- 1.3. Дастлабки социологик маълумотларни йиғиш;
- 1.4. Эмпирик маълумотларнинг сифат ва аниқлик даражасини назорат қилиш;

III Босқич. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш:

- 3.1. Олинган эмпирик маълумотларни гуруҳларга ажратиш;
- 3.2. Тақсимий жадвал тузиш;
- 3.3. Эмпирик маълумотларни компьютерларга киритиш ва моделлаштириш;

IV Босқич. Яқунловчи босқич бўлиб, олинган маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишни ўз ичига олади:

- 8.1. Тадқиқот маълумотларининг дастлабки таснифи ва назарий жиҳатдан фаҳмламоқ;
- 8.2. Илмий назарий хулосалар, муайян илмий-амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш;
- 8.3. Берилган вазифа бўйича илмий матнлар, ҳисоботлар тайёрлаш.

I босқич: амалий тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил этиш босқичи.

- 1.1. Эмпирик тадқиқот мақсадини аниқлаш ва белгилаш;
- 1.2. Эмпирик тадқиқот ғоясини ишлаб чиқиш;
- 1.3. Эмпирик тадқиқот жараёнини ташкил этиш;
- 1.4. Аналитик муолажа тайёрлаш;

II Босқич. Асосий босқич: эмпирик тадқиқот ва эксперимент ўтказиш;

III Босқич. Олинган эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш. Бу босқичда қуйидаги вазифалар бажарилади:

- 1.1. Олинган эмпирик тадқиқот натижаларини статистик қайта ишлаш;
- 1.2. Назарий жиҳатдан қайта ишлаш;
- 1.3. Олинган натижаларни амалиётда қўллаш.

Ҳар қандай тадқиқот бирон-бир муаммонинг қўйилишидан бошланади. Бундай муаммо ташқаридан, буюртмачи томонидан берилиши ёки жамият ҳаётида ўзининг илмий ечимини кутаётган муаммо бўлиши мумкин. Шулардан келиб чиқиб, социологик тадқиқотларни ташкил қилишнинг асосий шакллари:

1. Давлат буюртмаси;
2. Хўжалик шартномаси асосида;
3. Жамоатчилик;
4. Аралаш тартибда бўлиши мумкин.

Эмпирик социологик тадқиқот объекти бўйича ўтказилган дастлабки таҳлилилар асосида мавжуд муаммони тадқиқ қилиш дастури ишлаб чиқилади. Илмий дастур ҳар қандай амалий ва назарий социологик тадқиқотнинг дастлабки зарур ҳужжати ҳисобланади. Дастур социологик

тадқиқот объекти бўйича ишчи фаразни текширишга қаратилган, шунингдек, тадқиқот бўйича илмий фараз, бажариладиган асосий вазифаларни ва социологик тадқиқот методологик асосининг баёнидан иборат. Дастур мазмуни ҳақида қисқача маълумот берилиши аннотация деб аталади.

Ҳар қандай эмпирик социологик тадқиқот дастурининг умумий талаблари мавжуд. Буларга: 1. тадқиқотнинг асосий мақсад ва вазифаларини аниқлаш; 2. ишчи фаразни ишлаб чиқиш; 3. дастурни ишлаб чиқиш жараёнида компьютер техникасидан фойдаланиш кабилар киради.

Социологик тадқиқот дастури ички тузилиши жиҳатидан қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

I. Назарий-методологик қисм:

- 1.1. Социологик муаммони ишлаб чиқиш, тадқиқот мақсади ва вазифасини белгилаш.
- 1.2. Тадқиқот объекти ва предметини белгилаш.
- 1.3. Асосий тушунчаларни ишлаб чиқиш.
- 1.4. Тадқиқот предметининг дастлабки тахминий таҳлили.
- 1.5. Ишчи фаразни ишлаб чиқиш.

II. Амалий социологик тадқиқот иш жараёни қисми:

- 2.1. Тадқиқотнинг умумий режаси.
- 2.2. Асосий амалий иш жараёнлари.
- 2.3. Танлов ишлари
- 2.4. Дастлабки олинган социологик маълумотларни таҳлил қилиш усуллариининг таснифи
- 2.5. Тадқиқот натижаларини умумлаштириш назарда тутилган йўналишлар.

III. Хулоса қисми:

- 1.1. Тадқиқот натижаларини мазмунан таснифи.
- 1.2. Буюртмачига тадқиқот натижаларини тақдим қилиш шакллари /асосий хулосалардан иборат ҳисобот, амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлардан иборат/.

Тадқиқот мақсади ва вазифаси. Дастурнинг ушбу қисмида социологик тадқиқот буюртмачиси ва бажарувчилар ўртасидаги муносабат ўзаро келишиб олинади. Тадқиқот учун сарф қилинадиган ҳаражатлар: молиявий ва меҳнат ресурслари ҳисоблаб чиқилади.

Социологик тадқиқот мақсади турлича бўлиши мумкин. Масалан, муайян ишлаб чиқариш корхонасида меҳнат унумдорлигини кўтариш муаммосини социологик тадқиқ қилиш зарур бўлса, бунда асосий мақсад меҳнат унумдорлигини пастлигининг биринчидан, асосий сабабларини аниқлаш, иккинчидан, мавжуд яширин иқтисодий имкониятларни қидириб топиш ва учинчидан эса мавжуд шарт-шароитни ўзгартиришдан иборат бўлади. Тадқиқотнинг асосий вазифаси эса белгилаб олинган мақсадни мазмунан, услубий ва ташкилий жиҳатдан янада ойдинлаштириб олишдан иборат бўлади.

Тадқиқот предмети ва объекти. Тадқиқот предмети – мавжуд социологик муаммонинг асосий масалаларидан бири ҳисобланади. Бир хил муаммоли

ҳолатда ягона эмпирик тадқиқот объекти бўйича тадқиқот предмети бўладиган бир неча йўналишлар бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тадқиқот предмети танланганда, мавжуд муаммони ечиш йўллари бўйича илмий фараз тузилади, шу билан бирга, социологик тадқиқот ўтказиш усуллари ва шаклларига таъриф берилади.

Социологик тадқиқот объекти деганда, социологик тадқиқот йўналтирилган ижтимоий ҳодиса, жараён ва тузилмалар тушунилади. Ҳар қандай социологик тадқиқот объекти тизимли хусусиятга, асосан, вақт, макон, имконият ва миқдорий ўлчов чегарасига эга бўлади. Эмпирик социологик тадқиқот дастурининг назарий-усулбий даражасида объектини танлаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳал қилиниши зарур бўлган муаммо характери, унинг долзарблиги, тадқиқот мақсади ва вазифаси, тадқиқот объектининг қандай бўлишлигини белгилайди. Агар тадқиқот объекти унчалик катта бўлмаса, социологик жиҳатдан уни тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлса, бир бутун ҳолда тадқиқот объекти қилиб олиш мумкин. Баъзан эса мураккаб социологик тадқиқот объектини тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун бундай вазиятда тадқиқот объектининг нисбатан аниқ чегараси белгилаб олиниши шарт.

Дастурда аниқ кўрсатилиши зарур:

1/ эмпирик тадқиқот объекти; 2/ социологик тадқиқот объектни тўлалигича қамрайдими ёки унинг айрим жиҳатларини танлаб оладими? 3/ танлов асосида олиб бориладиган социологик тадқиқот асоси /рўйхат тузиш, картотека, социологик харита кабилар/.

Социологик тадқиқот фарази. Мавжуд муаммо бўйича илмий фараз ишлаб чиқиш эмпирик социологик тадқиқотни назарий жиҳатдан тайёрлашнинг яқунловчи қисми ҳисобланади. Тадқиқот фарази – ўрганилаётган ижтимоий ҳодиса таркиби ёки унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик характери тўғрисидаги илмий фараздан иборат бўлади. Илмий фараз тадқиқ этилаётган объект тўғрисидаги мавжуд маълумотларга асосланган ҳолда ишлаб чиқилади.

Фараз – бу, тадқиқот учун бошланғич нуқта бўлиб, кейинги олиб бориладиган амалий социологик тадқиқотларда илгари суриладиган фаразга боғлиқ бўлади. Шунини таъкидлаш лозимки, фаразни ишлаб чиқиш – эмпирик маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилишдаги мантиқий асосни ишлаб чиқиш демакдир.

Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фаразнинг тўғри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади. Эмпирик тадқиқот фарази бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмийлик даражаси паст бўлади.

Дастур таркибидаги амалий қисмнинг муҳим жиҳати – эмпирик тадқиқот услубиёти, техникаси, жараёни ва усуллари асослашдан иборат.

Социологик тадқиқот услубиёти – хусусий социологик усуллар мажмуи фойдаланилади. Метод /усул/ тушунчаси кенг маънода билимлар тизимини юзага келтириш ва асослаш усули, воситаси демакдир. Социологияда усул

сифатида умумсоциологик принциплар ҳам, ижтимоий воқеликдаги жараёнлар ва ходисаларни билишдаги хусусий принциплар ва конкрет усуллар – математик-статистик усуллар, социологик ахборотни йиғиш усуллари: кузатиш, сўроқлар, эксперимент ва ҳужжатларни ўрганиш усули ва бошқалар тушунилади.

Социологик тадқиқот техникаси – махсус усулларининг бирлигини англатиб, у ёки бу усулдан унумли ва ўз ўрнида фойдаланишни ифода қилади.

Социологик тадқиқот жараёни – тадқиқотни ташкил этиш усули, воситаси, барча билиш ва ташкилий фаолиятнинг тартиб билан бориш жараёнини англатади.

Амалий социологик тадқиқот олиб бориш жараёнида конкрет тадқиқот усулларининг аҳамияти катта. Улар ёрдамида дастлабки эмпирик маълумотлар йиғиб борилади. Улар кузатиш, сўровлар, ҳужжатларни ўрганиш ва эксперимент усуллари.

Социологик маълумотларни йиғиш усуллари.

а) Социологик тадқиқотда кузатиш усули.

Социологик тадқиқотларда кузатиш – дастлабки эмпирик маълумотларни йиғиш усули бўлиб, муайян мақсадга қаратилган, олдиндан пухта ўйлаб, мунтазам олиб бориладиган, ҳиссий қабулга асосланган бўлади. Бу усулдан фойдаланишнинг ўзига хос афзаллиги шундаки, тадқиқотчи муайян даражада тадқиқот олиб борилаётган объектидан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Кузатиш усулидан олинган илмий маълумотлар объектив, холис ва ҳаётий бўлиши билан ўзининг илмий қимматига эгадир. Шу билан бирга, кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда субъектив жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин. Чунки, социологик тадқиқот тадқиқотчининг ижтимоий воқеликка, жараёнига нисбатан қандай муносабатда бўлиши ва қай йўсинда тавсифлаши асосида боради.

Кузатиш усулининг яна бир муҳим жиҳати унинг муайян даражада чегараланганлиги бўлиб, кўпинча тадқиқ этилаётган воқеликни қайта кузатиш имконияти бўлмаслигидадир. Бу усулнинг яна бир заиф жиҳати шундан иборатки, кузатиш орқали тадқиқотчини қизиқтирган саволга кузатилувчининг фикр ва ҳукмини билиш жуда қийин. Барча ҳолларда кузатиш ҳозирча фақат сўз билан ифодаланади. Аммо, баъзи хулқий-эҳтиросли муносабатларни, ҳолатларни бир тарзда ёзиш ва сўз орқали ифодалаш қийин бўлади.

Кузатиш жараёнининг характериға қараб уни қуйидаги типларға ажратиб кўрсатиш мумкин: назоратли /очик/ ва назоратсиз /инкогнито/, тўла қамровли /стандартлаштирилмаган/ ва қамрамайдиган /стандартлаштирилган/, дала шароитида ва лаборатория шароитида, ичкаридан ва четдан кузатиш.

Назоратли, яъни очик кузатишда кузатилаётган гуруҳ олдиндан огоҳлантириб қўйилади, назоратсиз, яъни инкогнито кузатишда эса, аксинча, гуруҳ ўзини кузатилаётганликларини сезмайди.

Тўла қамровли, стандартлаштирилмаган кузатишда у аниқ бир ҳаракат режасисиз амалга оширилади, стандартлаштирилган, яъни тўла қамрамайдиган кузатишда кузатишда кузатувчи тадқиқот предмети ва жараёнига нисбатан аниқ чегараланган программага асосланади.

Дала шароитида кузатиш объекти қилиб социал воқеликнинг у ёки бу томони, жараёни олинади. Лаборатория шароитидаги кузатишда эса объект қилиб объектив воқеликки маълум бир даражада мослаштирилган модель олинади.

Ичкаридан кузатишда тадқиқотчи кузатаётган объектда рўй бераётган ижтимоий жараёнларда бевосита иштирок этади ва унга бўйсунди, четдан кузатишда эса тадқиқотчи объектга нисбатан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди.

Ичкаридан кузатишга мисол қилиб Америка социологи Уильям Уайтнинг «Кўча бурчаклари жамияти» китобида ёритилган /1937/ тадқиқотини олиш мумкин. Автор, Италия эмигрантлари оилаларидан чиққан ёшлар ичида рэкетнинг вужудга келиш жараёнини ўрганиш ниятида, шу муҳитда уч ярим йил яшаган, улар билан бир хил ҳаёт кечирган.

Социологик кузатиш объекти инсондир, шунинг учун тадқиқот жараёнида тадқиқотчининг мақсадини интуитив ҳолда ҳис қилиб, ўз хулқ-атвори ёки ҳаракатини ўзгартириши мумкин. Натижада, олинган маълумот социологнинг талабига жавоб бермайди.

Демак, социологик тадқиқотларда фақатгина кузатиш усулидан фойдаланиш билан чекланиб қолмаслик керак. Чунки, кузатиш усули орқали олинган маълумотлар, натижалар ўрганилаётган объект тўғрисида тўла маълумот бера олмайди. Бу усулдан кўпинча социологик тадқиқотнинг дастлабки босқичларида, объект тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун ёки социологик тадқиқотларнинг бошқа усуллари ёрдамида олинган маълумотларни, статистик ҳужжатларни кўшимча равишда текшириш мақсадида фойдаланилади.

б) Сўров усули ва унинг турлари.

Социологик маълумотларни йиғиш усулларида бири сўров усулидир. Сўров усули ёрдамида бошқа ҳужжатли манбаларда учрамайдиган ва бошқа социологик тадқиқот усуллари ёрдамида олиш мумкин бўлмаган маълумотлар, ахборотларни олиш мумкин. Шунинг учун, кишилар, ижтимоий ҳаёт жараёнларига бўлган муносабатини, фикрини социологик жиҳатдан ўрганишда сўров усулининг аҳамияти бекиёс каттадир. Айниқса, ҳозирда, жамиятимизнинг бозор муносабатларига ўтиб бориш жараёнида, ижтимоий коммуникациянинг роли ортиб бориши билан сўров усулининг социологик тадқиқотлар олиб боришдаги ўрни ва аҳамият янада ортмоқда.

Сўров усулидан дастлабки социологик ахборотларни олиш учун фойдаланилади. Сўров ўз характери билан оғзаки ёки ёзма равишда бўлиши мумкин. Тадқиқотчининг респондент /инглизча – сўз бўлиб, жавоб бермоқ маъносини англатади, яъни анкета саволларига ва интервьюга жавоб берувчи тушунилади/ билан мулоқотда бўлиш шакли ва шароитига қараб сўров ёзма – анкета орқали ва оғзаки – интервью олиш, яшаш жойи ва уюшган

аудиторияда /меҳнат жамоасида, маҳаллада, ўқув юртида/, сиртдан /рўзнома орқали, почта орқали анкета ўтказиш/ ва юзма-юз, телефон орқали, гуруҳли ёки индивидуал каби кўринишларда бўлиши мумкин.

Формаллаштириш даражаси билан олдиндан режалаштирилган ва эркин, бир мартаба ва такрор бўлиши мумкин. Эксперт сўрови ҳам социологик тадқиқотларда муҳим ўрин тутмоқда. Олинган мавжуд социологик маълумотларни қайта текширишда, уларни қанчалик мос эканлигини аниқлашда эксперт сўрови туридан фойдаланилади.

Сўров усулидан қуйидаги ҳолларда фойдаланиш мумкин: 1/ ўрганилаётган муаммо бўйича етарли даражада маълумотлар кам ёки мутлақо бўлмаганда; 2/ тадқиқот предмети ёки унинг айрим жиҳатларини кузатиш имконияти бўлмаганда; 3/ тадқиқот объекти сифатида эҳтиёж, манфаатлар, қизиқишлар, кайфият, қадриятлар, эътиқод, ишонч, ёқлаш каби ижтимоий ёки индивидуал онг элементларини ўрганиш жараёнида; 4/ сўров усулининг имконият даражасини ошириш мақсадида қўшимча тарзда ва бошқа социологик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган эмпирик маълумотларни қайта текшириш учун; 5/ муайян ижтимоий муаммо устида олиб борилаётган социологик тадқиқот жараёнини қанчалик тўғри эканлигини назорат қилиб боришда.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, социологик тадқиқотларда сўров усулидан ёзма равишда – анкета орқали ва оғзаки – интервью олиш орқали фойдаланилади.

Анкета орқали сўров ўтказиш энг кенг тарқалган сўров тури ҳисобланади. Чунки, анкета саволлари орқали респондентлардан олинадиган жавобларни умумлаштириб, гуруҳлаштириш билан тадқиқ этилаётган ижтимоий муаммо тўғрисидаги жамоатчилик фикри ойдинлашади. Олинган маълумотларнинг қанчалик тўғри, объектив ва ҳаётий эканлиги эса тадқиқотчилар томонидан тузиладиган анкета саволларининг қанчалик моҳирона ва саводли эканлигига боғлиқ бўлади. Анкетага киритилган саволлар содда, тушунарли ва жавоб беришга қулай тузилиши шарт. Унда респондент характери, ёши, касби, маълумот даражаси ва руҳий жиҳатлари ҳисобга олинмоғи лозим. Акс ҳолда, анкета сўрови ўрганилаётган муаммо тўғрисида ишончли, объектив маълумотлар бермаслиги мумкин.

Анкета сўрови орқали эмпирик маълумотларнинг аниқ, ҳаётий бўлиши – анкета ўтказиш жараёнини қанчалик тўғри ташкил қилиш билан боғлиқ. Анкета ўтказишнинг асосий компонентлари – тадқиқотчи, сўроқлов варақаси ва респондент ҳисобланади. Тадқиқотчи ёки тадқиқот ўтказилаётган объектнинг расмий ва норасмий вакиллари, раҳбарлари томонидан респондентларга анкетани тарқатиш ва уларни тўлдириш вақтида назорат қилишга йўл қўйилмаслиги, респондент томонидан мустақил, ўзгаларнинг маслаҳатисиз тўлдирилиши шарт. Анкета тўлдиришда респондентнинг исми-шарифи кўрсатилмаслиги керак. Чунки, анкета варақасига исми-шарифини кўрсатиш талаб қилинса, ўрганилаётган муаммо тўғрисида салбий ёки эътирозли фикр билдиришдан чўчиб, респондент ўз фикрини очиқ-ойдин ёзмалиги мумкин. Сиёсий, маъмурий таъзиялардан юрагини олдириб қўйган

Ўзбек фуқароси буни жуда яхши тушунади. Бошқа жиҳатдан эса, кўпчилик кишиларга хос, юқори раҳбариятга яхши кўриниш, бошлиғига шахсий содиқлигини билдириб қўйиш мақсадида ҳам берилган саволларга нореал, «ўта ижобий» жавоб бериб, кимлигини билдириб қўйиш мақсадида исми-шарифини атайлаб кўрсатиб қўядиганлар ҳам учраб туради. Шунингдек, анкета саволларига, тадқиқот ишига қарши шахслар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун, респондентлар билан жуда эҳтиёт бўлиб, чиройли, дўстона муомалада бўлиш зарур. Анкета ўтказиш давомида тадқиқотчидан юмшоқлик, ширинсуханлик талаб қилинади.

Анкета ўзининг таркибий тузилишига эга. Анкета сўрови: 1/ энг аввало, анкета саволлари тизимини ишлаб чиқиш жараёнини ўз ичига олади; 2/ анкета сўровини ким томонидан, қандай мақсадда ўтказилишини ва респондентларга анкета тўлдириб беришни ўз ичига олади; 3/ анкета паспорти ҳам таркибда муҳим ўрин тутиб, унда респондентнинг ижтимоий-демографик характеристикаси тушунтирилади. Бунда респондентнинг ёши, жинси, миллати, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳолати, маълумот даражаси, касби, партиявийлиги, оилавий аҳволи каби маълумотлар аниқланади. Кўпинча паспорт анкетанинг охирида берилади. Кўпчилик социологларнинг фикрича, агар паспорт анкетанинг бошида берилса, респондентни чўчитиб эмпирик маълумотнинг аниқ ва тўғри, ҳаётийлик даражасини пасайтириб юборади.

Асосий саволлар анкета таркибда марказий ўрин эгаллайди. Чунки, асосий саволларга бериладиган жавоблар социологик тадқиқотларнинг асосий маълумотлари ҳисобланади.

Анкета охирида яқунловчи саволлар киритилади. Ўз моҳиятига кўра, яқунловчи саволлар асосий саволларнинг мантиқий давоми бўлиб, унда ўрганилаётган муаммо юзасидан респондентнинг индивидуал, қўшимча фикр ва мулоҳазалари олинади. Анкета сўнггида тадқиқот учун кўрсатилаган беминнат ёрдам эвазига самимий миннатдорчилик билдиришни унутмаслик керак.

Анкета саволларининг сони кўпайиб кетмаслиги керак. Қизиқарли, респондентни зериктирмайдиган ва ихчам тузилмоғи лозим. Ўз шаклига кўра, анкета саволлари очиқ, ёпиқ, ярим очиқ ва ярим ёпиқ бўлади.

Очиқ саволларда респондентга жавоблар варианти тақдим этилмайди, яъни у қандай хоҳласа шундай, эркин жавоб бериши мумкин бўлади.

Ёпиқ саволларда эса респондент фақат «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериши, ёки олдиндан ёзиб қўйилган жавоблардан бирини танлаши лозим.

Ярим очиқ ёки ярим ёпиқ саволларда эса респондентга тақдим этилган жавоблар вариантларидан ташқари «бошқа» деб номланган вариант ҳам берилади, яъни респондент берилган жавоблардан бирини танлаши ёки ўзининг жавобини тақдим этиши лозим бўлади.

Анкета ўтказишда унинг вақти 10-45 дақиқа давом этиши керак. Қисқа муддатда ўтказиладиган тезкор анкета ўтказиш муддати 10-45 дақиқадан ошмаслиги лозим. Анкета ўтказишнинг бундай усулида респондентнинг узок мулоҳаза қилишига, иккиланишига йўл қўйилмайди. Саволлар ҳам содда,

кисқа ва аниқ қилиб тузилади. Натижада қисқа муддатда эмпирик социологик маълумотлар тўплашга эришилади.

Интервью ҳозирги кунда энг кўп ва кенг тарқалган сўров усулидир. Интервьюдан бу қадар кенг кўламда фойдаланишда радио, телевидение, кундалик матбуотнинг роли катта бўлмоқда. Шунинг учун ҳам интервью социология, психология, журналистика, статистика, этнография, педагогика, бошқарув сингари фанларда кенг ва муваффақиятли қўлланилмоқда. Айниқса, ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш шароитида кундалик ҳаётимизда рўй бераётган жиддий ўзгаришлар тўғрисидаги омманинг ижтимоий фикрини аниқлашда интервью олишнинг салмоғи ортмоқда. Сўров усулининг бу турида интервью икки асосий функцияни бажаради: 1/ муайян воқеа-ҳодиса, жараён тўғрисида маълумот йиғилади; 2/ шу билан бирга, объектга – респондентга интервью орқали таъсир кўрсатилади.

Социологик тадқиқотларда интервью ўзига хос хусусиятларга эга. Энг аввало, шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, интервью орқали эмпирик маълумотларни йиғиш шахснинг индивидуал жиҳатлари билан рўбаро келинади. Шу орқали респондент тўғрисида, унинг тадқиқ этилаётган муаммо тўғрисидаги қарашлари, фикри тўғрисида ахборот олинади. Бериладиган саволларга нисбатан респондентнинг рухий реакцияси кузатилади ва ҳисобга олинади.

Интервью олишда тадқиқотчи респондент билан яқин, самимий, юксак ахлоқий муомалада бўлиши шарт. Бериладиган саволлар аввалдан пухта ўйланган, респондентнинг шахсиятига тегмайдиган, мазмунли бўлиши талаб қилинади. Бундай шартлар респондентнинг интервью сўровига жиддий муносабатда бўлиб, бериладиган саволларга тўла ва ҳар томонлама жавоб беришини таъминлайди.

Интервью олишда ўзига хос қийинчиликлар ҳам мавжуд. Бундай қийинчиликларга энг аввало интервью кўп вақт ва моддий сарф-ҳаражатлар талаб қилишини киритиш лозим. Ҳар бир респондент билан рухий муносабат ўрнатиш зарур. Бунга эса доимо ҳам эришилавермайди. Ўта инжиқ, аламзада, ҳатто тажовузкор респондентлар ҳам учраб туради. Социологик тадқиқот ўтказиш маданияти эса интервью якунининг доимо муваффақиятли ва ижобий тугалланишини талаб қилади.

Интервью тайёрлаш, уни ўтказиш ва олинган натижаларни умумлаштиришнинг ўзи қийин жараён ҳисобланади. Чунки, ўрганилаётган муаммонинг моҳиятини, келиб чиқиш сабабларини, умумий тенденцияларини ва уни бартараф қилиш йўллариини ўрганиш учун юзлаб респондентлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келади. 1-2 интервью олиш билан тадқиқот объекти бўйича объектив асосга эга бўлган илмий тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди.

Социологик адабиётларга интервью бир неча турларга ажратиб кўрсатилган, қуйидагилар шулар жумласидандир:

Эркин интервью /стандартлаштирилмаган/ – бунда респондент билан узоқ, эркин тарзда суҳбат ўтказилади. Респондентга аввалдан белгиланган саволларга қўшимча равишда саволлар билан ҳам муурожаат қилиш мумкин.

Респондентга эркин ва кенг тарзда фикр юритиш имконияти яратилади. Интервьюнинг бундай турига ҳозирда телевидение орқали мунтазам равишда олиб борилаётган «Юзма-юз», «Тема» каби кўрсатувларни мисол қилиб олишимиз мумкин.

Стандартлаштирилган интервью – олдиндан режалаштирилган, муайян мавзунинг қатъий белгиланган доирасидан чиқмайдиган турига айтилади. Интервьюнинг бу тури асосан давлат раҳбарлари, сиёсий арбоблар, сиёсатчилар, масъул ва маъмурий шахслар – респондентлар билан ўтказилади.

Ярим стандартлаштирилган интервью эса қатъий белгиланган саволлардан ташқари респондентнинг ёки тадқиқот объектининг норасмий жиҳатларини ойдинлаштириш, улар тўғрисида кўшимча маълумотларга эга бўлиш мақсадида ўтказилади. Айрим касб эгалари билан, масалан, артистлар, машҳур шахслар, тарбияси оғир болалар, жиноятчи ва бошқа шу каби респондентлар билан ўтказиладиган интервьюни мисол қилиб олиш мумкин.

Ўтказиш жараёнига кўра интервью: а/ кўча-кўйда, б/ гуруҳли, в/ клиник, г/ йўналтирилган каби шаклларга эга. Мулоқот воситаси сифатида эса чик, юзма-юз, телефон орқали ёки ёпиқ тарзда бўлиши мумкин.

Айрим респондентлар билан ёпиқ тарзда интервью ўтказишга ҳам тўғри келади. Бунда респондентнинг шахси сир тугилади. Чунки, респондент очик интервью беришдан манфаатдор бўлмайди. Кўпинча, ёпиқ интервью давлат ички ишлар махсус бўлимлари вакиллар билан, айрим жиноятчилар билан, ор-номусни йўқотиб пушаймон бўлган шахслар – респондентлар билан олиб борилади.

Интервьюнинг ҳар қандай типидан /камида 50 дан ортик респондентдан/ олинган эмпирик маълумотлар мазмун жиҳатдан гуруҳларга ажратилиб, умумлаштирилади. Бу эса социологик тадқиқот жараёнининг кейинги босқичида амалга оширилади.

Социометрия – кичик гуруҳларни таркибий таҳлил қилиш усули.

Социометрия /лотинча сўз: *societas* – жамият ва юнонча сўз: *metron* – ўлчамоқ маъносини англатиб/ кичик ижтимоий гуруҳлардаги шахслараро муносабатларни миқдорий ўлчовлар асосида ўрганади. Унда кишиларнинг ўзаро бир-бирларини хуш кўриш, ёқтириш ва хуш кўрмаслик майиллари ўрганилади.

Социометрия тушунчаси XIX аср охирида математик усулнинг ижтимоий ҳаётга тадбиқ қилиши оқибатида пайдо бўлди. Социометрияга XX асрда француз социологи, файласуфи Г.Д.Гурвич /1894-1965/ ва америка руҳшунос олими Я.Л.Морено /1892-1974/ лар томонидан асос солинган. Улар кичик ижтимоий гуруҳларда шахслараро муносабатларни тадқиқ қилиш – микросоциологияда социометрияни қўлладилар. Айниқса, ижтимоий психологияда социометриянинг аҳамияти катта бўлди.

Я.Л.Моренонинг социометрия тизими 5 асосга эга эди:

1. Кишиларнинг ўзаро хуш кўришлик ва ёқтирмаслик асосидаги эҳтирос қуввати. Уларни аниқлаш социометриянинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

2. Жамият «социал атоми» алоҳида индивид эмас, балки индивидларнинг биргаликдаги муносабатидан иборат. Бу алоқадорлик жараёни икки даражага эга: ўз-ўзидан юзага келувчи ва реал – бунда эҳтиросли шерик шу босқичда ўрганилади.

3. Социал гравитация қонуни.

4. Социологик қонун.

5. Социодинамик қонун.

Кишилар ҳаёт фаолият давомида ўзаро бир-бирларига нисбатан ижобий /симпатия/ ёки салбий /антипатия/ туйғуларга эга бўладилар. Ҳар қандай кичик ижтимоий гуруҳ, ташкилот ва муассасанинг фаолияти унинг аъзолари ўртасидаги муносабатлар характериға кўп жиҳатдан боғлиқдир. Уларда ижтимоий муҳит қанчалик мусаффо бўлса; ижтимоий тизим фаолияти ҳам шунчалик муваффақиятли боради. Акс холда, кичик гуруҳлар ва улардаги кишилар ҳаёти шунчалик қийин ва оғир кечади. Социометрия эса шу қийинчиликларни, номувофиқликларни бартараф этишга хизмат қилади.

Жамият ривожланиши, ундаги кишилар ҳаёти ҳам бутун олам тортишиш қонунига бўйсунди. Худди табиатдагидек, жамиятда ҳам кишилар ўзаро гравитацион /ўзаро тортишишга асосланган/ муносабатда бўлади. Табиатдагидан фарқ қилиб, жамият ҳаётида бу қонуният ўзига хос хусусиятларга эгадир. Ақл кучи, биоқувват, характер, темперамент, майл, таъб, одат, тарбия, дид, эътиқод ва шу каби ижтимоий-руҳий омиллар кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мураккаб гравитацион асосини ташкил қилади. Улар асосида кишилар ўзаро яқин «тортиладилар», дўстона, самимий бўладилар ёки бир-биридан узоқлашадилар, адоватда бўладилар. Социометрия шу жараёнларни миқдорий жиҳатдан ўрганади. Ўз навбатида миқдорий ўлчовлар сифатий кўрсаткичларни фарқлашга хизмат қилади.

Минг афсуски, собиқ Совет Иттифоқи даврида социометрияга синфий жиҳатдан ёндашилиб, буржуа таълимоти сифатида рад этилди. Социология фани бўйича нашр қилинган илмий адабиётларда, дарсликларда социометрия ўрганилмади.

Ҳозирда, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида жамият ижтимоий ҳаётининг социодинамик тарзда ривожланишини социометрияда ўрганиш кўплаб ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий, тарбиявий муаммоларни ечишга хизмат қилади. Ижтимоий-руҳий муҳитни мўътадиллаштиради. Шунинг учун ҳам, кишилар ўртасидаги ижтимоий-руҳий муносабатларни ва туйғуларни ўрганиш фақатгина назарий эмас, балки амалий аҳамият ҳам касб этади. Эмпирик социометрик тадқиқотлар жамият ҳаётини, ундаги кишилар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришда муҳим илмий қимматга эга.

в) Бирламчи маълумотлар олишда ҳужжатларни ўрганиш.

Ҳужжатларни ўрганиш ҳам социологик маълумотлар йиғишда ўзига хос ўринга эга.

Ҳужжатлар маълумотларни тўплаш усулиға кўра /кўлёзма, босма, киноплёнка, магнит лента/, авторлик типига кўра /шахсий ва ижтимоий/, уларни йиғиш усулиға кўра /жамиятда амал қилувчи, ташкилот, коллектив, корхона фаолияти жараёниға ташкилий қисм бўлиб кирувчи ҳужжатлар/,

йиғилаётган эмпирик материалга яқинлик даражасига кўра /мавжуд ҳолатни бевосита акс эттирувчи бирламчи ва мавжуд ҳужжатларга асосланиб кўрилган иккиламчи ҳужжатлар/ классификацияланади.

Ҳужжатларни ўрганиш методларини икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: анъанавий ва формаллаштирилган. Ўз навбатида, анъанавий методлар ҳам икки гуруҳга бўлинади: умумий /тушуниш, интуиция, англаб етиш/ ва махсус /манбаларга асосланиш, психологик, юридик методлар/. Формаллаштирилган методларга контент-анализни киритиш мумкин. Контент-анализ /таркибий анализ/ методи ҳужжатда маълум бир асосий тушунчаларнинг қанчалик кўп ишлатилишига асосланиб хулоса чиқаришдан ташкил топади. Мисол тариқасида иккинчи жаҳон уруши йилларида америка социологи Лассуэлнинг Лейтс билан бирга олиб борган контент-анализини олиш мумкин. Улар фашистик ориентацияга асосланган деб тахмин қилинган. Америка газеталаридан бирини тадқиқ қилдилар. Шу газетанинг 1943 йил 3 дан 31 декабргача бўлган даврдаги сонларини контент-анализ методи билан ўргандилар ва уларда Америкага қарши ва Германияни ёқловчи фикрлар қўлланиш ҳолларини ҳисоблаб, санаб чиқдилар. Натижада, тадқиқотчилар олган хулосалар ижобий эканлиги аниқланиб, бу газетада АҚШ Олий Суди томонидан таъқиқланган.

г) Социологик тадқиқотда эксперимент усули.

Социологик тадқиқотларда ўрганилаётган объект тўғрисида дастлабки эмпирик маълумотларни тўплашда тажриба ўтказиш алоҳида ўрин тутади. Собиқ Совет Иттифоқи даврида узок вақт социал фанларда тажриба ўтказиш /эксперимент/ усулидан фойдаланиш мунозарали масала бўлиб келди. Шу билан бирга, жамият ҳаёти 73 йил давомида кишилар бошига кўз кўриб, кулоқ эшитмаган қийинчиликлар солган социал экспериментлар кетма-кетлигидан иборат бўлади. Уларнинг деярли барчаси муваффақиятсизлик билан тугади.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблиги, онг ва рухий жараёнларни ўлчаш қийинчилиги, катта молиявий ҳаражатлар, кишилар гуруҳларини унга жалб этиш қийинлиги ва шу каби сабабларга кўра социал эксперимент ўтказиш ва ундан фойдаланиш даражаси пастдир.

Социал эксперимент усулининг асосий хусусиятларига қуйидагилар киради: объектив реаллик тизимига таъсир кўрсатиш; нисбатан ажратиб олинган экспериментал омилни тадқиқ қилинаётган объектга нисбатан режали асосда қўллаш; унинг оқибатларини режали назорат қилиб бориш; ўзгариш самарадорлигини, ижобий ва салбий жиҳатларини ўлчаш.

Социологик ва социал-психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эксперимент усулидан фойдаланиш икки асосий омилга боғлиқ бўлади: тадқиқот объектнинг ўзига хослигига ва тадқиқот қилинаётган ижтимоий гуруҳ жавоб реакциясининг характерига. Бу усул ҳар қандай социал объектга ҳам қўлланилавермайди. Бу усулдан фойдаланишда энг аввало, тадқиқ этилаётган объектнинг эксперимент ўтказиш мумкин деб топилса, уни ўтказиш чегараси аниқ белгиланмоғи лозим. Эксперимент социал объект /tizim/ функционал муносабатларини бузмаслиги, издан чиқармаслиги

керак. Собик Совет Иттифоқи даврида олиб борилган глобал социал экспериментлар ижтимоий тизим ривожланиш қонуниятларини кўпол равишда бузилганлиги, сунъий, ҳаётий бўлмаган, ҳаёлий тарзда олиб борилганлиги оқибатида ҳам муваффақиятсизлик билан яқунланди. Яқин ўтмишдаги М.Горбачевнинг жамият ҳаётини «қайта куриш» каби аниқ ички курилишга эга бўлмаган ҳаёлий социал экспериментал уринишни фикримизга мисол сифатида келтиришимиз мумкин.

Социал экспериментлар ўз вазифаси мазмуни, яқуний натижаси билан ўзаро фарқ қилсада, барчасига хос ички тузилишга эга. Унинг ички унсурларига эксперимент ўтказувчи /тадқиқотчи, олимлар гуруҳи, илмий лаборатория/, яратиладиган шарт-шароит тизими – экспериментал омил, экспериментал ҳолат ва экспенимент натижалари киради.

Социологияда эксперимент асосан 3 типда олиб борилади:

1. Экспост-факто эксперимент. Бунда эксперимент ўтмишдан ҳозиргача бўлган ижтимоий тадқиқот объекти қилиб олинганда ўтказилади.

2. Таққослаш тамойилига асосланган эксперимент. Бу типда ҳозирги давр ижтимоий жараёнлари тадқиқот объекти қилиб олинган бўлади.

3. Проектли эксперимент. У ҳозирдан келажакка йўналтирилган бўлади.

Булардан ташқари, социал экспериментлар: тадқиқот хусусиятига қараб /фан соҳасидаги, ижтимоий жараёнларини бошқаришдаги экспериментлар/; социал экспериментнинг таркибининг характерида кўра; дала ва лаборатория шароитидаги; мантиқий таркибига кўра /параллел ва давомий тарзда/ типларга бўлинади.

Социал эксперимент ўтказиш муайян босқичларидан иборатдир:

Биринчи босқич – назарий босқич бўлиб, унда ўтказиладиган эксперимент типни белгиланади ва назарий жиҳатдан асосланади. Мавжуд имкониятлар эксперимент омиллар ва тадқиқот объектининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобга олинади.

Иккинчи босқич – эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар ва методикаси ишлаб чиқилади.

Учинчи босқич – эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар аниқ воситалар орқали объектга тадбиқ қилинади.

Тўртинчи босқич – сўнгги босқич бўлиб, унда экспериментдан олинган натижалар илмий таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, жамият ҳаётининг умумсоциологик муаммолари устида олиб бориладиган социал экспериментлар кутилган натижаларни бермайди. Бунда фақат ижтимоий муносабатларнинг функционал ва ривожланиш қонуниятларига путур етказилади, холос. Кишилар бошига оғир кулфатлар солиб, баргараф қилиниши қийин оқибатларга олиб келиши мумкин.

Жамият ҳаётининг махсус соҳалари доирасида, микросоциологик объектлар устида социал экспериментлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, нисбатан кичик доирада, социал объектда ўтказилган эксперимент натижалари аниқ муддат ичида ўз натижаларини кўрсатиши мумкин ва унинг оқибатлари /агар салбий жиҳатларга эга бўлса/ ижтимоий

ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйилиб кетмайди. Бу натижалар эксперимент ўтказилган тадқиқот объектигагина тегишли бўлади. Ўтказилган экспериментнинг ижобий натижаларини эса ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйиш, тадбиқ қилиш мумкин бўлади.

Социологик маълумотларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулоса ясаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Эмпирик социологик тадқиқотнинг якуний босқичида социологик маълумотларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш, изоҳлаш, умумлаштириш, хулоса ясаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш каби вазифалар бажарилади.

Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш социологик тадқиқот натижаларининг амалий аҳамиятини оширишда муҳим роль ўйнайди ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва кодлаштириш. Бунда асосий вазифа эмпирик маълумотлар, ҳужжатлар бир хил шаклга келтирилади. Расмий тарзда ишлаб чиқилади ва белгиланган шартлар асосида тартибга келтирилади.

2. Олинган маълумотларни тадқиқот вазифасига мос ҳолга келтириш, яъни олинган эмпирик маълумотлардан тадқиқот мақсадига қанчалик эришилганлиги ва олдинга қўйилган вазифа қай даражада ҳал қилинганлиги аниқланади.

3. Статистик таҳлил. Социологик маълумотларни таҳлил қилиш жараёнида статистик таҳлил муҳим аҳамиятга эга. Статистик таҳлил орқали баъзи ижтимоий статистик қонуниятлар ва функционал муносабатлар ойдинлашади. Бу эса, ўз навбатида, тадқиқ этилаётган муаммо бўйича олинган билимларни умумлаштириш ва улардан илмий хулосалар чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади.

Эмпирик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишда тартиблаштириш, шкallалаштириш, муносабатдорлик каби усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Тартиблаштириш – бу тадқиқ қилинаётган объектларнинг ўзаро нисбий аҳамиятини тартибли асосда аниқлашни билдиради. Даражалаш – ўрганилаётган объектни бошқа объектларга нисбатан хусусий жиҳатларига қараб сифат ва миқдорий даражасини аниқлаш демакдир. Даражалаш эксперт баҳолашнинг бошқа усуллари билан янада тўлдирилиши мумкин.

Эмпирик маълумотларни умумлаштириш жараёнида асосий эътибор тадқиқот объектининг фақат ижобий томонларигагина эмас, кўпроқ ечимини кутаётган муаммоларга қаратилмоғи лозим. Бу босқичда тадқиқот фарази олинган миқдорий кўрсаткичлар асосида текширилади. Маълумки, ишчи фараз – муайян ижтимоий объект тўғрисидаги тахминий фараз, холос. Социологик тадқиқот натижаларининг таҳлили эса, шу ишчи фаразнинг тўғри ёки нотўғрилигини тасдиқлайди. Ишчи фаразнинг қанчалик ҳаққонийлигини текширишнинг самарали воситаси – ижтимоий амалиёт, кишиларнинг амалий, ҳаётий фаолияти ҳисобланади.

Социологик тадқиқот эмпирик маълумотларни назарий жиҳатдан умумлаштириш, муайян хулосалар ишлаб чиқиш, амалий тавсиялар ишлаб

чиқиш билан яқунланади. Социологик тадқиқот натижаларининг илмий таҳлили ва уларни умумлаштириш илмий ҳисобот тарзида тузилади. Илмий ҳисобот гуруҳлаштирилган ва тизимлаштирилган ҳолда тузилиб, келгусида ўтказиладиган тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Илмий ҳисобот таркиби асосан икки қисмдан иборат бўлиб, назарий ва амалий бўлимларни ташкил қилади.

Социологик тадқиқотнинг илмий ҳисоботида қуйидаги асосий талабларга эътибор берилмоғи лозим.

1. Илмий ҳисоботда тадқиқот предметига мувофиқ муаммонинг барча ўзаро боғлиқ жиҳатлари чуқур ақс этиши зарур. Бунда, социологик муаммонинг асосий моҳиятли жиҳати аниқ кўрсатилмоғи керак. Бажарилган ишлар эса мантиқий тартиб асосида ёзилиб чиқилади.

2. Илмий ҳисоботнинг ҳар бир боби икки қисмдан иборат қилиб тузилмоғи мақсадга мувофиқ. Биринчи қисм муаммо ва тадқиқот натижаларини ўз ичига олмоғи, иккинчи қисм эса – илмий хулосаларни, амалий таклиф ва тавсияларни ташкил этмоғи керак.

3. Илмий ҳисоботда анкета саволлари умумлаштирилган ҳолда ихчам қилиб ифодаланади. Ҳисобот аниқ, ҳаётий, ҳужжатли ва статистик маълумотлар асосида тасдиқланган бўлиши талаб этилади.

4. Илмий ҳисобот ихчам ва тўғри ёзилиши зарур. Кўпи билан 30-40 бетдан ошмаслиги зарур, жадваллар, диаграммалар илова тарзида ҳам берилиши мумкин.

Таянч тушунчалар:

Дастур, илмий фараз, панель, тренд, кагорта, ҳужжатларни ўрганиш, анкета, сўров, кўникиш босқичи, респондент, лонгитюд, таснифдловчи тадқиқот, эмпирик материал, таҳлил, умумлаштириш, илмий ҳисобот таркиби.

Мавзу юзасидан назорат саволлари

1. Социологик тадқиқотларни ташкил этиш.
2. Социологик тадқиқот дастури.
3. Сўров усули.
4. Ҳужжатларни ўрганиш усули.
5. Интервью усули.
6. Дастлабки синов.
7. Аналитик тадқиқотлар.
8. Бир марта ва кўп марта ўтказиладиган тадқиқотлар.
9. Социологик ахборатлар таҳлили.
10. Ҳисобот тайёрлаш услубияти.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Баркамол авлод орзуси” Тошкент Шарқ нашриёти 1999 йил.
2. Каримов И.А. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон хаёт пировард мақсадимиз” Тошкент 2000 йил Ўзбекистон нашриёти.
3. Каримов И.А. “Миллий истиқлол мафкураси” Т. Ўзбекистон нашриёти 2000 йил.
4. Каримов И.А. “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” Т. 2007.
5. И.А.Каримов. «Юксак маънавият-енгилмас куч». Т. «Маънавият» 2008.
6. Алиқориев Н.С. ва б. Умумий социология. Т. ТошДУ. 1999. йил
7. Бекмуродов М. “Социология асослари” Т. Фан. 1994 йил
8. Бекмуродов М “Ўзбекистон жамоатчилик фикри” Т. Фан. 1999 йил.
9. Бекмуродов М, О.Отамирзаев, Н.Алиқориев ва бошқалар “Социология” Т. 2000 йил.
10. Бегматов А “Социологияга кириш” Андижон 1995 йил.
11. Носирхўжаев С. Бекмуродов М, ва бошқалар. Социология асослари. Маърузалар матни. Т. 2001 йил .
12. Социология дарслик муаллифликлар жамоати. Т. 2002 йил.
13. Холбеков А, Идиров У. “Социология” луғат Т. Ибн Сино 1999 йил.
14. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т. Маънавият. 1999 йил.